

Moralno ustrojstvo čovjeka u svjetlu kršćanske objave

Vukoja, Ante

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:222:418310>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)
[University of Zagreb](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

**MORALNO USTROJSTVO ČOVJEKA U SVJETLU KRŠĆANSKE
OBJAVE**

ANTE VUKOJA

Zagreb, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET
FILOZOFSKO-TEOLOŠKI STUDIJ

DIPLOMSKI RAD

MORALNO USTROJSTVO ČOVJEKA U SVJETLU KRŠĆANSKE
OBJAVE

ANTE VUKOJA

MENTOR: prof. dr. sc. Tonči Matulić

KOMENTOR: doc. dr. sc. Ante Bekavac

Zagreb, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Izjavljujem da je moj diplomski rad *Moralno ustrojstvo čovjeka u svjetlu kršćanske objave* izvorni rezultat mojeg rada te da su svi korišteni izvori, kako objavljeni tako i neobjavljeni, primjereno citirani ili parafrazirani te navedeni u popisu literature na kraju rada.

U Zagrebu, _____
(datum i godina)

(vlastoručni potpis studenta/studentice)

Sažetak

Ovaj diplomski rad bavi se istraživanjem moralnog ustrojstva čovjeka u svjetlu kršćanske objave. Rad započinje govorom o čovjeku koji je stvoren na sliku Božju i čijem dostojanstvu odgovara da djeluje prema toj stvorenosti. To ljudsko dostojanstvo prepoznajemo na nekoliko razina prikazanih u ovom radu. Bog je čovjeku objavio moralni zakon kao i istinu da je čovjek sposoban spoznati taj zakon i prionuti uz njega kao vrhovno dobro i istinu. Kao nositelj oznake slike Božje po daru razuma i slobode, čovjek teži ka spoznaji dobra i istine. On u svojoj slobodi kao bitnoj konstituciji njegove moralnosti slobodno pristaje uz spoznatu istinu i dobro te se voljno sav prema njima usmjerava u svojem djelovanju. U savjesti čovjek otkriva moralni zakon koji govori o njegovom moralnom ustrojstvu i koji ga potiče da bira dobro, a odbacuje zlo. To otkriće moralnog zakona zrcali njegovo dostojanstvo. Rad prikazuje i dramu grijeha kojim je čovjek zlorabio svoju slobodu te je tako ranio svoj razum, svoje dostojanstvo, svoju savjest i samu slobodu te tako odbacio objavljenu mu istinu o njegovu smislu i konačnom cilju. Sukladno tome, rad prikazuje i obnovu čovjeka u Isusu Kristu u kojem ponovno biva osvijetljena istina o čovjeku kao slici Božjoj te u njemu on biva osposobljen djelovati sukladno njegovu moralnom ustrojstvu.

Ključni pojmovi: slika Božja, moralno ustrojstvo, razum, sloboda, moralna savjest, dostojanstvo

Summary

This thesis deals with the research of the moral structure of man in the light of Christian revelation. The work begins with a speech about man, who was created in the image of God and whose dignity corresponds to acting according to that creation. We recognize this human dignity on several levels presented in this work. God revealed to man the moral law as well as the truth that man is capable of knowing this law and clinging to it as the supreme good and truth. As the bearer of the mark of the image of God by the gift of reason and freedom, man aspires to the knowledge of good and truth. In his freedom, as an essential constitution of his morality, he freely agrees with known truth and goodness and willingly directs himself towards them in his actions. In the conscience, man discovers the moral law that speaks of his moral constitution and that encourages him to choose good and reject evil. This discovery of the moral law reflects his dignity. The work also shows the drama of the sin by which man abused his freedom and thus wounded his reason, his dignity, his conscience and freedom itself, and thereby rejected the truth revealed to him about its meaning and ultimate goal. Accordingly, the thesis shows the renewal of man in Jesus Christ, in which the truth about man as the image of God is illuminated again, and in him he is enabled to act in accordance with his moral constitution.

Key words: image of God, moral structure, reason, freedom, moral conscience, dignity

Sadržaj

Uvod	1
1. Otajstvo čovjeka u svjetlu stvaranja i spasenja	3
1.1. <i>Čovjek stvoren na sliku Božju.....</i>	3
1.1.1. Osnovni termini starozavjetne antropologije	5
1.1.2. „Na svoju sliku, sebi slična“ (Post 1, 26. 27).....	8
1.1.3. Čovjek kao nositelj oznake slike Božje	9
1.2. <i>Čovjek u svjetlu otajstva grijeha</i>	12
1.3. <i>Čovjek u svjetlu spasenja.....</i>	15
2. Pojam objavljenog morala	19
2.1. <i>Dar slobode</i>	20
2.2. <i>Dar razuma.....</i>	24
2.3. <i>Ljudsko dostojanstvo</i>	27
3. Savjest – susretište Boga i čovjeka	33
3.1. <i>Pojam i značenje savjesti.....</i>	33
3.2. <i>Dostojanstvo čovjekove moralne savjesti</i>	41
3.3. <i>Obnova čovjeka u svjetlu kršćanske objave</i>	46
Zaključak.....	51
Literatura	52

Uvod

Naše vrijeme obilježeno je gorućim pitanjima o slobodi, istini, ljudskim pravima, ljudskim dostojanstvu, pravdi, početku i završetku ljudskog života, spolnosti i autonomiji. Sva ta pitanja prate brzi informacijski, komunikacijski i tehnološki napredak. Naime, postavlja se pitanje da li napredak istovremeno odgovara i moralnoj snazi čovjeka kako bi usred brzog rasta i razvoja sačuvao temeljno ustrojstvo vlastitoga bića. Kršćanska objava otkriva nam moralnu strukturu čovjeka po kojoj ima počasno mjesto među svim Božjim stvorenjima. Svetopisamska objava čovjekovu moralnu strukturu izriče pojmom *slike Božje*. Iz ove objavljene istine o čovjeku Crkva iščitava i tumači njegovo moralno ustrojstvo te njegov smisao i cilj prema kojemu je upravljen. Ova tema biti će razrađena u tri poglavlja.

Prvo poglavlje ovoga rada razrađuje svetopisamsku istinu o stvorenosti čovjeka na sliku Božju kojom Sveto pismo odmah na prvim stranicama karakterizira čovjeka i bitno ga određuje u njegovu odnosu prema Bogu i njegovu stvorenju. Ovdje je bitno izložiti etimološku razradu termina kojima se Sveto pismo koristi kada govori o čovjeku te samoj slici i sličnosti. U izrazima antropološko-teoloških termina kakve nalazimo u svjetlu kršćanske objave, rasvjetljuje se i objavljena istina o čovjeku kao slici Božjoj. Čovjekova ranjenost grijehom proizlazi iz njegove slobode i autonomije u kojoj slobodno raspolaže sobom. Čovjek je, odbijajući priznati Boga počelom i svrhom svoga života, izgubio prijateljski odnos s Bogom. Iz toga stanja čovjek se nije mogao spasiti sam, nego mu je Bog ponovno otvorio mogućnost povratka izvornome dostojanstvu.

Drugo poglavlje ovoga rada razrađuje pojam objavljenog morala. Moral stavljen u kontekst Božje objave pokazuje se prvenstveno kao Božji dar čovjeku, a onda i čovjekov odgovor na taj dar. U tom kontekstu se u ovom poglavlju govori o daru slobode kao konstitutivnom elementu moralnosti čovjeka stvorenog na sliku Božju. Sloboda je dar i odgovornost te je njezina bitna usmjerenost prema Bogu kao najvišem dobru i istini. Osim toga, čovjek je osobito Bogu sličan po daru razuma kojim nadvisuje stvoreni svijet te prodire u samu dubinu stvari spoznajući istinu i dobro te usmjeravajući svoj život i djelovanje prema istima. Naposljetku se govori o dostojanstvu ljudske osobe koje se zrcali u njejoj dijaloškoj naravi te obdarenosti slobodom i razumom po kojima spoznaje i slobodno pristaje uz moralni zakon koji odzvanja u njegovoj moralnoj savjesti.

Treće i posljednje poglavlje ovoga rada razrađuje temu savjesti kao intimnog i skrovitog mjesta susreta Boga i čovjeka. Naime, savjest je antropološka datost, ali u kontekstu moralnog ustrojstva, otkriva i božansku dimenziju čovjeka. U tom smislu želimo prikazati pojam, značenje savjesti u svjetlu kršćanske objave te pokazati njezino značenje za moralno ustrojstvo čovjeka. Zatim želimo pokazati da dostojanstvo moralne savjesti proizlazi upravo iz otkrivanja i priznavanja Boga kao temeljnog počela i svrhe ljudskoga života koji se zrcali u savjesti.

U ovom radu želimo prikazati moralno ustrojstvo čovjeka kakvo nalazimo u svjetlu kršćanske objave. Cilj rada je prikazati i posvijestiti dostojanstvo čovjeka stvorenog na sliku Božju kojemu odgovara da djeluje sukladno moralnom ustroju. Čovjek kao takav sposoban je raspoznati dobro od zla, prepoznati istinu i slobodno uz nju pristati. Moralno ustrojstvo čovjeka ima svoje ishodište u stvorenosti na sliku Božju kako nam to svjedoči kršćanska objava. U izradi ovog diplomskog rada služit ćemo se dokumentima crkvenog Učiteljstva i relevantnom moralno-teološkom literaturom.

1. Otajstvo čovjeka u svjetlu stvaranja i spasenja

Govoriti o moralnom ustrojstvu čovjeka u svjetlu kršćanske objave prije svega znači staviti ga u „širi obzor antropologije i biblijskih teologija.“¹ Stoga je potrebno na temelju svetopisamskog shvaćanja osvijetliti viziju osobe stvorene na sliku Božju, obdarene slobodom i razumom sposobnim spoznati dobro i zlo. Grijehom je čovjek ranjen, ali je spasijskim Božjim zahvatom u Kristu njegovo dostojanstvo obnovljeno i čovjek je pozvan na zajedništvo s Bogom po Isusu Kristu.

1.1. Čovjek stvoren na sliku Božju

Čitava biblijska antropologija temelji se na tvrdnji da je čovjek stvoren na sliku Božju. To su prve riječi koje u Svetom pismu susrećemo o čovjeku, a sve kasnije rečeno detaljnije je tumačenje ove početne tvrdnje. Ona je i nosilac namjere biblijskih pisaca da demitologiziraju stvarnost i prikažu je kao stvorenje stavljeno u odnos sa svojim Stvoriteljem.² Objava Svetog pisma u izvještaju o stvaranju podastire vječne i nepromjenjive istine o Bogu, svijetu, životu i čovjeku, a ne prirodosnanstvene istine o ustrojstvu materije i njezinu povijesnom razvoju.³ Post 1,1 jasno izriče da je izvor sveg stvaranja sam Bog: „U početku stvori Bog nebo i zemlju.“ Biblijski je pisac terminom *nebo* označio sve nevidljivo, a terminom *zemlja* sve vidljivo što je stvorio Bog. Tako je naglasio apsolutnu univerzalnost stvaralačkog Božjeg čina. Time se ističe da sve nastaje po Božjem određenju i da je sve slobodni dar Boga stvoritelja. Kao posljednje stvaralačko djelo biblijski pisac opisuje stvaranje čovjeka, muškarca i žene (Post 1, 26-27) te se prema redosljedu pripovijedanja čovjek javlja kao cilj Božjeg stvaranja.⁴ Motiv čovjeka kao *stvorenja* Božjega često se može pronaći u Svetom pismu. On ima dvije svrhe. Jedna svrha naglašava neizmjernu razliku između čovjeka i njegovog Stvoritelja. Tako ga potiče na život u poniznosti pred Bogom kao istinski put življenja. Svrha drugog motiva sastoji

¹ PAPINSKA BIBLIJSKA KOMISIJA, *Biblija i moral. Biblijski korijeni kršćanskog djelovanja* (11. V. 2008.), Zagreb, 2010., br. 3 (dalje: BM).

² Richard PAVLIĆ – Martina VLAHOVIĆ, Čovjek – slika Božja. Teološka interpretacija i suvremeni izazovi, u: *Riječki teološki časopis*, 50 (2017.) 2, 360.

³ Usp. Tonči MATULIĆ, Sloboda i racionalnost u svjetlu evolucionizma kao totalnoga svjetonazora ili: Pitanje o čovjeku u svjetlu stvaranja i evolucije?, u: *Diacovensia*, 20 (2012.) 1, 42.

⁴ Usp. Adalbert REBIĆ, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, Zagreb, 1996., 55-62.

se u podsjećanju na veliku pažnju koju je Bog posvetio u činu stvaranja čovjeka i na duhovnu obdarenost koja kvalificira ljudsko biće. U Svetom pismu nalazimo mnoštvo metafora, izričaja i pojmova kojima se želi osvijetliti otajstvo čovjeka. Iz stvorenosti na sliku Božju čovjek otkriva svoj poziv koji treba ostvariti kao biće sposobno za spoznaju dobra i zla, što odgovara Božjem objaviteljskom naumu s čovjekom po kojem je čovjek poučen o istini svoje čudesne naravi.⁵

Sveto pismo ne donosi definiciju čovjeka, ali biblijska antropologija pomaže nam razumjeti temeljno ustrojstvo čovjeka. Riječ je o opisu stvaranja čovjeka kada Bog u trenutku stvaranja kaže: „Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar (...) Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih“ (Post 1, 26-27).⁶ Upravo ovi redci predstavljaju najsnažnije odstupanje opisa stvaranja čovjeka od opisa svih ranijih djela stvaranja. Ovdje je stvaranje čovjeka opisano kao Božja odluka zajedno s pobližim određenjem čovjekove naravi i zadaće, a ne kao stvaranje po zapovijedi. Naglasak je stavljen na *kako* i *zašto* Bog stvara čovjeka, a ne na sam čin stvaranja. Bog svoju odluku izražava u obliku samooslovljavanja u pluralnom obliku („načinimo“) što je svojstveno samo stvaranju čovjeka. Ovo je ujedno i jedino mjesto gdje Bog sam sebe oslovljava. Prema tome, njegova odluka da stvori čovjeka označuje novi početak i ukazuje na važnost stvaranja čovjeka i posebnost njegove egzistencije.⁷ Zapravo, „središnji položaj čovjeka dolazi do izražaja ne samo u dinamički stupnjevanoj izgradnji stvarateljskih dijela, nego je više u intenzitetu nosećih teoloških termina.“⁸

⁵ Usp. PAPINSKA BIBLIJSKA KOMISIJA, »Što je čovjek?« (Ps 8, 5). Putovanje kroz biblijsku antropologiju (30. IX. 2019.), Zagreb, 2022., br. 45.

⁶ Usp. Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, Zagreb, 2003., 150.

⁷ Usp. Anto POPOVIĆ, *Od slike Božje do Božjeg sinovstva. Povezanost Staroga i Novoga zavjeta na primjeru egzegetsko-teološke analize odabranih svetopisamskih tekstova*, Zagreb, 2008., 35.

⁸ Franz COURTH, *Kršćanska antropologija. Bog-čovjek-svijet*, Đakovo, 1998., 32.

1.1.1. Osnovni pojmovi biblijske antropologije

Govoreći o čovjeku, u Svetom pismu Starog zavjeta ne nalazimo sistematiziranu antropologiju tj. sustavno izrađen nauk o čovjeku. U starozavjetnoj antropologiji mnogi vidovi čovjeka i njegovog odnosa prema Bogu i stvorenju su izraženi pripovijedalački. Hebrejska riječ koja općenito u Starom zavjetu označava čovjeka jest *'adam*, ali uz nju prostoje i drugi izrazi kojima pisac želi opisati i druge mnogovrsne vidove u kojima se želi izraziti starozavjetni čovjek kao *nefeš*, *ruah basar*, *leb* itd. Kako bi se shvatilo starozavjetno razumijevanje čovjeka potrebno je raščlaniti ove hebrejske izraze. Pri tom treba voditi računa da hebrejski izrazi za čovjeka nisu tehnički izrazi, nego imaju veći spektar značenja te je stoga u našem jeziku teže naći adekvatno i točno značenje ili pak jednu riječ koja bi bila u punom smislu istoznačnica. Kada starozavjetna antropologija govori o čovjeku, ona govori o konkretnom čovjeku, određenom prostorom, vremenom, kulturom i religijom, a ne gleda na njega apstraktno. Pri tom ga gleda realno, kao jedinstvo duše i tijela. Čovjek je nedjeljiva cjelina i kao takav je u odnosu s Bogom i drugima. Govoriti o jednom ili posebnom vidu čovjeka znači govoriti o čitavom čovjeku.⁹

Hebrejska riječ *nefeš* jedna je od najistraženijih starozavjetnih izraza i kao imenica pojavljuje se 754 puta u SZ. On prvotno znači „grlo“, „vrat“, „grkljan“, zatim „disanje“, „životni dah“ pa onda izvedeno iz toga i „duša“, „život“, „živo biće“. Kada dolazi s riječju *basar* (meso, tijelo) ona označava nutarnji, duhovni vid čovjeka, no i dalje označava cijelog čovjeka i zato se ne kaže da čovjek ima *nefeš* (duša, život) nego on jest *nefeš*. Sva živa stvorenja, a ne samo čovjek, imaju taj životni dah, život koji se shvaća više kao životnost, vitalnost, a ne nešto što daje život. U biblijskim tekstovima *nefeš* naprosto znači „čovjek“, „osoba“, „individuum“, „netko“. Čovjekov *nefeš* je u posebnom odnosu naspram Boga. Bog na njega djeluje spasenjski, čuva ga (usp. Ps 116 4, 8; 57, 2; 31, 8). Zato on teži za Bogom, izvorom života, u nj se uzda, za njim žeda i gladuje (usp. Ps 16, 9; 33, 20; 42, 2. 3; 63, 2; 119, 20. 81 i drugdje). Prema tome, *nefeš* podrazumijeva cijelog čovjeka u njegovoj vjekovnoj težnji prema Bogu, izvoru života.¹⁰

Hebrejska riječ *ruah* u SZ spominje se 389 puta i često ima isto značenje kao i riječ *nefeš*. Osnovno značenje mu je „vjetar“, „dah“, „životni dah“, „disanje“. U

⁹ Usp. Adalbert REBIĆ, Čovjek u Bibliji Starog zavjeta, u: *Bogoslovska smotra*, 50 (1980.) 2-3, 168-171.

¹⁰ Usp. *Isto*, 171-172.

prenesenom značenju znači „duh“ i „smisao“, ali nije antiteza izrazu *basar* (meso, tijelo) nego obje riječi označavaju jednu te istu stvarnost, ali samo izraženu pod raznim vidovima. Riječju *ruah* biblijski pisac želi izraziti dinamički odnos između Boga i čovjeka u kojem Bog čovjeku daje poseban dar koji se sastoji u posebnoj ulozi koju čovjek ima u povijesti spasenja. *Ruah* – duh – je božanska moć koja po čovjeku može činiti divna djela i nipošto nije tjelesno uvjetovan. On je snaga, sila i moć koja djeluje na *nefeš*, na dušu. On je počelo ljudskog djelovanja te u pravom i punom smislu pripada samo Bogu koji ga dijeli ljudskim bićima, a da pri tom ne postaje sastavni dio živog bića u smislu da ga posjeduje. O duhu se govori na različite načine u Starom zavjetu: obući se u duh (usp. Suci 6, 31: 1 Ljet 12, 19), duh je izliven (usp. Iz 29, 10: 44, 3; Joel 2, 28), biti pun duha (usp. Izl 31, 3), Jahve stavlja duh u čovjeka (usp. Iz 36, 11, Ez 36, 27: Br 11, 25, 29), duh izlazi iz čovjeka (usp. 1 Sam 16, 14).¹¹

Hebrejska riječ *leb* još je jedan od pojmova kojima starozavjetni pisac označava čovjeka. U hebrejskom *leb* znači „srce“. U semitskom mentalitetu srce je bilo središte specifično „duhovnih“ čovjekovih funkcija kao što su mišljenje, osjećaji, htjenje. Srce je središte čovjeka kao ljudske osobe. Ono je organ intelektualne djelatnosti i ljudske volje. U njemu se kriju ljudske misli, nakane, procjene i odluke. U tom je smislu srce središte odnosa s Bogom. U srcu čovjek shvaća Božju riječ i poziv te u srcu odlučuje hoće li ih prihvatiti ili odbaciti. Iz srca se čini dobro ili zlo (usp. Br 24, 13), srce se može okrenuti protiv nekog (usp. Izl 14, 5), srce sluša riječ Božju (usp. Izl 9, 21), srce može otvrdnuti (usp. Izl 7, 14; 8, 11. 12. 28: 10, 1).¹²

Hebrejska riječ *basar* osobito je važna za biblijsko poimanje čovjeka. U Starom zavjetu spominje se oko 270 puta, a najčešće u Petoknjižju (138 puta). Osnovno značenje riječi *basar* jest „meso“, „tijelo“, „put“. Ona se ne koristi samo za čovjeka već i za sve živo što ima meso. No unatoč tome pretežno se primjenjuje na čovjeka te je tako postala najčešći i najvažniji starozavjetni antropološki izraz za čovjekovu vanjsku, putenu, mesnu stranu, koja (ponovo se naglašava) nije antiteza *nefešu* i *ruahu*. Čovjek nema *basar*, nego on jest *basar*. Ova riječ označuje čovjeka kao cijelo, cjelovito biće, stoga se može i prevesti riječju „čovjek“ ili pak osobnim zamjenicom (ja, ti, on...). *Basar* kao tijelo izražava svu vanjsku egzistenciju čovjekova života. Kada *basar* dolazi s riječju *leb* tada on predstavlja tjelesnu, vanjsku stranu čovjekovog života, a *leb* duhovnu, unutarnju, no

¹¹ Usp. *Isto*, 173.

¹² Usp. *Isto*, 172.; Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 110-111.

ne u smislu da bi *basar* bio materijalni, a *leb* duhovni princip, jer Stari zavjet ne razumijeva čovjeka na taj način. Jednako tako, kada se stavi u odnos s riječju *nefeš* ili *ruah*, po *basaru* je čovjek združen s prirodom i životinjama, a po *nefešu* i *ruahu* s Bogom. Prema tome, može se reći da je čovjek naravno i nadnaravno biće, ali uvijek cjelovito, vanjstinom i nutrinom. Riječi *basar* se u SZ pripisuju i neke negativne osobine kada se tijelom izražava ona slaba strana čovjeka: grešnost, slabost i nedostatnost u tjelesnom i ćudorednom pogledu, ali ne tako da bi tijelo bilo samo izvor grijeha. Po tijelu je čovjek bitno različit od Boga koji je jedini svet (heb. *qadoš*), no zato je i sasvim ovisan o Bogu. Po *basaru* je čovjek prolazno biće, ne živi vječno. Tijelo nestaje (usp. Tuž, 3, 4), prolazi (usp. Job 33, 21; Izr 5, 11), raspada se (usp. Zah 14, 22), umara se (Prop 12, 12), mršavi (usp. Ps 109, 21-24). U ćudorednom pogledu, čovjek je sklon grijehu jer je *basar* - tijelo (usp. Prop 2, 3; 5, 5; 11, 10; Ps 51). No valja ponovo naglasiti: grijeh nije djelo samo tijela nego cijeloga čovjeka, ima svoje korijene i u srcu (*leb*). Konačno, *basar* označava i čovjekove rodbinske veze, obitelj. Čovjek upravo kao *basar* osjeća povezanost s bližnjima i izraz je za najintimniju vezu čovjeka s čovjekom (usp. Post 2, 23; 37, 27). Tako, čovjek u SZ nije samo individualna cjelina nego je biće zajednice, bitno upućeno na druge bez kojih ne može postojati.¹³

Hebrejska riječ '*adam* pojavljuje se u Svetom pismu 562 puta i znači općenito „čovjek“ (doslovno: „zemljani“). No osim singularnog značenja ona ima i svoje kolektivno značenje: „čovječanstvo“, „ljudi“. Riječ '*adam* u sebi sintetizira sve što Stari zavjet u presjeku govori o čovjeku. Već je spomenuto kako Stari zavjet gleda čovjeka kao jedinstvo i cjelovito biće koje se izražava u raznim vidovima. Čovjek ('*adam*) je *nefeš* po svojoj usmjerenosti na život, na Boga; on je *ruah* po Božjem daru službe u ostvarenju spasenjske povijesti, ukoliko u sebi ima i nosi Boga; on je *leb* po mogućnosti slušanja i shvaćanja Božje riječi i poziva za koje u srcu odlučuje hoće li ih prihvatiti ili odbaciti; on je *basar* po svojoj smrtnosti, ranjivosti, grešnosti, slabosti, po svojoj bitnoj različitosti od Boga, ali i ovisnosti o Bogu i povezanosti s drugim čovjekom.¹⁴

¹³ Usp. Adalbert REBIĆ, Čovjek u Bibliji Starog zavjeta, 173-176.

¹⁴ Usp. Isto, 176-177.

1.1.2. „Na svoju sliku, sebi slična“ (Post 1, 26. 27)

Na temelju istraživanja Petoknjižja danas se smatra da je Post 1 (stvaranje svijeta i čovjeka) dio tzv. svećeničke predaje, a Post 2-3 (opis stvaranja čovjeka i njegove prve sudbine) dio tzv. jahvističke predaje. Razlog ovog razlikovanja predaja bila je različita upotreba naziva za Božje ime. Post 1 za Boga koristi apstraktni naziv *'Elohim*, a Post 2-3 za Boga koristi konkretan naziv *Jahve*. Osim u nazivu za Božje ime, ove se dvije predaje razlikuju i po stilu pisanja, literarnim oblicima te shemi i osobitom načinu na koji opisuju stvaranje. Post 1 odlikuje se teološkim mislima, poučnim karakterom te strogo određenom literarnom vrstom, dok se Post 2 slikovitim opisom, starinom predaje, mnogim antropomorfizmima.¹⁵

Izraz *bešalmenu* („na našu [svoju] sliku“) sastoji se od tri dijela: prijedloga *be* što znači: „na“, „prema“, „od“, imenice *šelem* što znači: „slika“, „kip“ te zamjениčkog sufiksa *nu* što znači: „naš“. Svećenik čovjeka ne naziva tek „slika“, nego „slika Božja“. Najprije piše da je Bog rekao: „Načinimo čovjeka na svoju sliku“ (Post 1, 26), dakle „sliku Božju“. A kad završava izvještaj o stvaranju čovjeka kaže: „Na sliku svoju stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori“ (Post 1, 27). *Šelem 'elohim*- „slika Božja“ izraz je koji ima svoje vlastito značenje. On je smisljena cjelina i različit je od termina „slika“ ili „slika Adamova“ ili slično. U starom Orijentu „slikom Božjom“ naziva se predmet za koji se vjeruje da je u njemu božanstvo. On je mogao biti bilo kakvog oblika jer naličnost nije bila bitna za sam pojam „slike Božje“. Najbitnije je da je božanstvo prisutno u predmetu koji se zove slikom Božjom. Svećenička predaja redigira¹⁶ Petoknjižje po povratku židovskog naroda iz asirsko-babilonskog sužanjstva. Tamo su zasigurno upoznali likove raznih božanstava koje su Babilonci nazivali „slikom Božjom“ vjerujući da se određeno božanstvo nalazilo u tom liku koji su nazivali „slika Božja“. Tako je autor svećeničke predaje združio očišćeni poganski pojam „slike Božje“ i „pravovjerni“ opis čovjekova stvaranja prema jahvističkoj predaji te dobio nadahnuti tekst o tajni čovjeka. Pojmom, dakle, „slika Božja“ izrečena je stvarnost da je čovjek biće u kojem je Bog nekako

¹⁵ Usp. Adalbert REBIĆ, Teološki pogledi na stvaranje čovjeka, u: *Bogoslovska smotra*, 40 (1970.) 4, 350.

¹⁶ „U govornom običaju biblijskih znanosti redaktorima se nazivaju ljudi, koji pojedinačne usmene ili pismene predaje povezuju u djelomične zbirke odnosno zajedno s djelomičnim zbirkama u veće spise i pri tom ih »redigiraju« tj. pregledaju, jezično obrađuju, uređuju, povezuju rubnim primjedbama, daju im novi teološki naglasak ili preinačuju.“ u: Anton GRABNER-HAIDER (ur.), Redaktor, u: *Praktični biblijski leksikon*, Zagreb, 1997., 348.

prisutan. Dok je jahvistička predaja prisutnost Boga izrazila antropomorfno (Bog čovjeku zasađuje vrt, šeće njime, prijatelj mu je (usp. Post 2, 8. 15; 3, 8-9)), svećenička ju je izrekla više teološki i pojmovno izrazom „slika Božja“.¹⁷

Izraz *kidemutenu* („nama [sebi] slična“) sastoji se od tri člana: od čestice *ke*, koja znači „kao“, od imenice *demut*, koja znači „sličnost“ te od zamjениčkog sufiksa *nu*, što znači „naš“. Tako bi doslovan prijevod s hebrejskog jezika glasio: „kao našu sličnost“. Izraz *šelem 'elohim*- „slika Božja“ označava prisutnost Božju u čovjeku, a izraz *demut*- „sličnost naša“ označava čovjekovu sličnost s Bogom. Oba izraza, iako se koriste i kao sinonimi (tako da jedna može biti upotrijebljena umjesto druge ili se javljaju u promijenjenom redoslijedu (npr. Post 5, 1. 3)) izriču dva vida čovjekove stvarnosti koja je jedna i zato se međusobno upotpunjuju. Kad se za čovjeka uz izraz „slika Božja“ upotrijebio i izraz „sličnost“ onda je jasno da je čovjek što ga je Bog stvorio biće u kojemu je Bog prisutan (*šelem 'elohim*) i koje je Bogu slično (*demut*).¹⁸

1.1.3. Čovjek kao nositelj oznake slike Božje

Nakon raščlanjivanja starozavjetnih pojmova vezanih uz čovjeka, potrebno je istaknuti po čemu je čovjek slika Božja tj. u čemu je njegova sličnost s Bogom? Prije svega, stvorenost na sliku Božju čovjeka stavlja u jedinstveni položaj pred Stvoriteljem i stvaranjem. Čovjek kao slika Božja uživa poseban status u stvorenom svijetu.¹⁹ Dok su sve životinje i biljke stvorene prema svojoj vrsti (usp. Post 1, 11-12. 21. 24. 25), čovjek je stvoren na sliku i sličnost Božju. On se od Boga i razlikuje te mu je dužan priznati nadmoć nad sobom i služiti mu. Biblijski pisac ustvrđuje čovjekovu sličnost Bogu, ali pri tom ne pojašnjava u čemu se sastoji ta sličnost.²⁰ Govoreći konkretno, možemo nabrojiti nekoliko karakterističnih čovjekovih obilježja koji nam govore da je on „slika Božja“²¹:

¹⁷ Usp. Ivan GOLUB, Čovjek- slika Božja (Post 1, 26). Novi pristup starom problemu, u: *Bogoslovska smotra*, 41 (1971.) 4, 381-384.

¹⁸ Usp. Isto, 385-386.

¹⁹ Usp. Tonči MATULIĆ, *Metamorfoze kulture. Teološko prepoznavanje znakova vremena u ozračju znanstveno-tehničke civilizacije*, Zagreb, 2008., 503.

²⁰ Usp. Anto POPOVIĆ, *Od slike Božje do Božjeg sinovstva*, 43-44.; Adalbert REBIĆ, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, 64. 80.

²¹ Usp. BM, br. 8.

Prvo obilježje čovjeka kao slike Božje je razumnost (racionalnost). Razum bi u jednoj općoj i skupnoj definiciji označavao onu „konstitutivnu sposobnost ljudskog bića kojom ono na diskurzivan i općenit način spoznaje i prosuđuje stvarnost.“²² Jedino je čovjek od svih ostalih vidljivih stvorova sposoban upoznati i ljubiti Boga, svoga Stvoritelja te spoznajom i ljubavlju dijeliti Božji život.²³ On svojom unutrašnjošću nadilazi sveukupnost stvari i priznavajući u sebi duhovnu i besmrtnu dušu dohvaća samu duboku istinu stvari.²⁴ Čovjek je biće koje živi u povijesti, ali je u isto vrijeme i nadilazi svojim duhovnim spoznajnim kvalitetama.²⁵ On, „participirajući na svjetlu Božjeg uma, ispravno sudi da po svom razumu nadvisuje sve stvari.“²⁶ „Sam je Bog pak onaj koji je usadio u srca ljudi nastojanje da spoznaju istinu i da najposlije ipak spoznaju i njega kako bi upoznavajući i ljubeći njega prispjeli isto tako k punoj istini o samima sebi (usp. Izl 33, 18; Ps 27, 8-9; 63, 2-3; 14, 8; 1 Iv 3, 2).“²⁷ Ljudska je, pak, razumna narav pozvana na stalno usavršavanje koje treba biti vođeno mudrošću. Ona ga potiče da traži i ljubi dobro i istinu te ga po vidljivim stvarima vodi ka nevidljivima²⁸ i Bogu kao posljednjem Bitku.²⁹

Nadalje, čovjek je „slika Božja“ i po daru slobode. „Sloboda je u razumu i volji ukorijenjena moć djelovati ili ne djelovati, činiti ovo ili ono i tako izvršavati samostalno namjeravane čine. Po slobodnoj volji svatko raspolaže samim sobom. Sloboda je u čovjeku moć sazrijevanja i rasta u istini i dobroti. Sloboda postiže savršenstvo kad je usmjerena prema Bogu, našem blaženstvu.“³⁰ Bog je čovjeka prepustio njemu samomu da vlastitom odlukom, po svjesnom i slobodnom izboru, traži svoga Stvoritelja, prijanja uz njega i tako dođe do potpunog i blaženog savršenstva.³¹ Po slobodi čovjek postaje odgovoran za vlastite čine u mjeri u kojoj su voljni.³² Jednako tako, vršeći moralno dobre

²² Aldo STARIĆ (ur.), Razum, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Zagreb, 2009., 980.

²³ Usp. HRVATSKA BISKUPSKA KONFERENCIJA, *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 365, Zagreb, 1994., (dalje: KKC)

²⁴ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (17. XII. 1965.), br. 14, u: *Dokumenti*, Zagreb, 1993., (dalje: GS).

²⁵ Usp. Nikola DOGAN, *U potrazi za Bogom. Kršćanin u postmodernom vremenu*, Đakovo, 2003., 109.

²⁶ GS, br. 15.

²⁷ IVAN PAVAO II, *Fides et ratio. – Vjera i razum. Enciklika o odnosu vjere i razuma* (14. IX. 1998.), Zagreb, 2013., 5 (dalje: FT).

²⁸ Usp. GS, br. 15.

²⁹ Usp. Nikola DOGAN, *U potrazi za Bogom*, 110.

³⁰ KKC, br. 1731.

³¹ Usp. GS, br. 17.

³² Usp. KKC, br. 1734.

čine, čovjek potvrđuje, razvija i učvršćuje u sebi sliku Božju.³³ Sloboda je zapravo, u svojoj biti, sposobnost za dobro.³⁴

Sljedeća karakteristika čovjeka kao „slike Božje“ jest položaj vođe. Bog je gospodar i sjevladar prirode koju je stvorio. Na koncu svoga stvaralačkog djela stvara čovjeka i nakon njega nije više stvorio ni jedno živo biće. Ljudsko biće je superiorno u odnosu na sva ostala. Čovjek je vrhunac stvaranja i prema Božjoj zapovijedi gospodar svega što je Bog stvorio (usp. Post 1, 28). Ta vlast nije apsolutna nego je čovjek samo predstavnik Božji na zemlji. On kao slika Božjeg gospodstva mora podložiti Zemlju pod svoju vlast. Bog ga je pozvao da bude dionik u stvaranju, sustvaratelj svijeta. On je upravitelj stvorenog svijeta, ali nema potpunu slobodu djelovanja nego treba paziti na zakonitosti od Boga upisane u svako pojedino stvorenje i sveukupnost svemira. U tom smislu je njegovo vladanje briga za svijet. Čovjek svojim umnim i fizičkim sposobnostima usavršava svijet oko sebe te tako sudjeluje u Božjem stvaranju. Osim toga, čovjek je također na osobit način slika Božja u činu stvaranja i darivanja života tj. u rađanju potomstva. Naravno, čovjekova stvaralačka moć nije jednaka Božjoj. Ona je prvenstveno dar Božji čovjeku, a osim toga čovjek ne stvara nešto novo iz ničega, kako to Bog čini. Čovjek je Božji suradnik u samom činu stvaranja i davanja života.³⁵

Slika Božja otkriva se u čovjeku osobito u sposobnosti odnosa. Čovjek je relacijsko biće tj. biće odnosa. On se kao biće odnosa ostvaruje na četiri razine: u odnosu prema Bogu Stvoritelju, prema drugom čovjeku, prema svijetu i prema sebi. Čovjek je jedino biće s kojim Bog stupa u dijalog i time mu pokazuje dijalošku crtu njegove naravi u kojoj se možda i najvidljivije očituje karakterističnost slike Božje. Jedino je čovjek sugovornik Božji između svih stvorenja sposoban slušati Boga, razumjeti ga i živjeti pred njegovim licem. On nije samo stvar ili tek živo biće nego osoba pred Bogom osobom koji jedini Bogu može reći *ti*, a i Bog čovjeku može reći svoj *ti*. To je rezultat posebnog Božjeg djelovanja, koji u trenutku stvaranja postavlja ljudsko biće u posebnu vezu sa sobom i osposobljava ga za dijalog i zajedništvo sa sobom.³⁶

³³ Usp. IVAN PAVAO II, *Veritatis splendor – Sjaj istine. Enciklika o nekim temeljnim pitanjima moralnog naučavanja Crkve* (6. VIII. 1993.), Zagreb, 2008., br. 38-39 (dalje: VS).

³⁴ Bernard HÄRING, *Kristov zakon. Prvi svezak. Opća kršćanska moralna teologija*, Zagreb, 1973., 119.

³⁵ Usp. Ivan GOLUB, Čovjek- slika Božja (Post 1, 26), 386; Adalbert REBIĆ, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, 66. 80; Anto POPOVIĆ, *Od slike Božje do Božjeg sinovstva.*, 51; Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 151-152; BM, br. 3.

³⁶ Usp. Anto POPOVIĆ, *Od slike Božje do Božjeg sinovstva*, 47-48; Nikola DOGAN, *U potrazi za Bogom*, 103-104.

Konačno, na temelju svega rečenog, neosporno je obilježje čovjeka kao slike Božje njegovo dostojanstvo i svetost njegova života. Oni se upravo temelje na činjenici da je stvoren na sliku Božju. Ta činjenica pojašnjava zašto je ljudski život svet i zašto ga nije dopušteno uništavati. Jer je osoba, „čovjek posjeduje objektivnu vrijednost koja je transcendentna i nedodirljiva, a kao takva, onda i normativna.“³⁷ On nije netko ili nešto nego je osoba, „sposoban upoznati sebe, posjedovati se i slobodno se davati te ulaziti u zajedništvo s drugim osobama; milošću je pak pozvan u savez sa svojim Stvoriteljem da mu odgovori u vjeri i ljubavi i taj odgovor ne može dati nitko osim njega samoga.“³⁸

1.2. Čovjek u svjetlu otajstva grijeha

Kršćanski govor o grijehu označava stvarnost koja je specifična za djelovanje razumskih bića i to pod vidom moralne odgovornosti toga djelovanja. To znači da je o grijehu moguće govoriti samo u spoznaji i priznanju duboke veze i odnosa čovjeka s Bogom kao izvorom moralnog i ćudorednog poretka.³⁹ Stvarnost grijeha može se rasvijetliti samo božanskom Objavom u kojoj spoznajemo dramu grijeha. Bez nje se grijeh ne može jasno spoznati te smo u napasti govoriti o njemu kao pogrešci, nedostatku rasta, psihološkoj slabosti i sl. Objava rasvjetljuje stvarnost i činjenicu grijeha.⁴⁰ Ona otkriva da je narav ljudske osobe ranjena grijehom jer je čovjek kao slobodno i razumsko biće zloupotrijebio svoju slobodu protiv Boga prekršivši njegovu zapovijed i tako poremetio red sa Bogom i stvorenjem, ali i u samom sebi. Time je čovjek izgubio stanje savršenstva izvorne pravednosti te postao čovjek pale naravi tj. naravi ranjene grijehom koja u njemu ostaje trajno svjedočanstvo izvorne radikalne sumnje u Božju ljubav i dobrotu.⁴¹ Sveto pismo ne daje jednoznačan i konačan odgovor o podrijetlu grijeha u svijetu. Grijeh je bez sumnje čovjekovo djelo, „ali u samoj srži tog iskustva djeluju i činioci što ga stavljaju iznad ljudskoga, u granično područje gdje su čovjekova svijest,

³⁷ Richard PAVLIĆ – Martina VLAHOVIĆ, *Čovjek – slika Božja*, 380.

³⁸ KKC, br. 357.

³⁹ Usp. Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 330-331.; Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 161.

⁴⁰ Usp. KKC, br. 387-388.

⁴¹ Usp. Tonči MATULIĆ, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, Zagreb, 2020., 16. 24.

volja i osjećajnost u dodiru sa mračnim silama koje (...) djeluju u svijetu tako da katkad njime naprosto zagospodare.“⁴²

Kršćanska objava ističe da je grijeh proizlazi čovjekovog slobodnog djelovanja. Zlo nema podrijetlo u Bogu i njegovu stvaralačkom djelovanju (usp. Post 1, 31; 1 Iv 1, 5). Grijehu praroditelja prethodio je grijeh duhovnih bića tj. anđela koji su se slobodno pobunili protiv Boga i radikalno odbacili njegovu slavu i vlast. Tako prvi grijeh u materijalnom i stvorenom svijetu ima izvorište u duhovnom i stvorenom svijetu.⁴³ Knjiga Postanka u izvještaju o padu prvog čovjeka prikazuje neljudsko, inteligentno i zlo biće u obliku zmije no ono je čovjeka doveo u napast, ali ga nije primoralo da sagriješi (usp. Post 3). Čovjek, obmanut idejom apsolutne slobode, želio je prekoračiti granicu svoje stvorenosti. On je svojim prijestupom otvorio vrata grijehu koji je ostao trajno nazočan u svijetu ušavši jednom u njega. Prema starozavjetnoj objavi, grijeh je narušavanje stvoriteljskog reda kako ga je Bog uspostavio na početku. Posljedica tog narušavanja je nesklad između Boga i ljudi, ljudi međusobno te ljudi i stvorenog svijeta. Novi zavjet slijedi starozavjetna razmatranja o grijehu i grešnosti čovječanstva no donosi i posvemašnju novost koja se sastoji u otkupljenju grijeha i spasenju koji se ostvaruju samo u Isusu Kristu.⁴⁴ Iz svega toga proizlazi da se „bit grijeha može razumjeti samo u odnosu na svetost, uzvišenost ljubavi i spasenjske volje Božje, u odnosu na povijest spasenja između Boga i čovjeka.“⁴⁵ Čovjek jedino u spoznaji Božjeg nauma za njega može razumjeti da je grijeh „zlouporaba one slobode koju Bog daje stvorenim osobama da mogu ljubiti njega i ljubiti se međusobno.“⁴⁶ Prijateljstvo s Bogom čovjek može živjeti samo ako se slobodno podredi Bogu, što želi izraziti Božja zabrana čovjeku da ne jede sa stabla spoznaje dobra i zla (usp. Post 2, 17) koje znakovito predstavlja „neprekoračivu granicu koju čovjek kao stvorenje mora priznati i s pouzdanjem poštivati.“⁴⁷ No čovjek je napastovanjem Zloga zlorabio slobodu pobunivši se protiv Boga i pokušavši svoj cilj postići izvan Boga (usp. Post 3, 1-11). Iako je čovjek upoznao Boga nije mu iskazao dužnu zahvalnost nego je dužno štovanje iskazao stvorenju umjesto Stvoritelju.⁴⁸

⁴² IVAN PAVAO II, *Reconciliatio et paenitentia – Pomirenje i pokora. Postsinodalna apostolska pobudnica o pomirenju i pokori* (2. XII. 1984.), Zagreb, 1996., br. 14 (dalje: RP).

⁴³ Usp. Tonči MATULIĆ, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, 21.

⁴⁴ Usp. Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 163. 165. 169-170.

⁴⁵ Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 327.

⁴⁶ KKC, br. 387.

⁴⁷ KKC, br. 396.

⁴⁸ Usp. GS, br. 13.

„Svaki grijeh nakon toga bit će neposluh prema Bogu i manjak povjerenja u njegovu dobrotu.“⁴⁹ Čovjekovo priznavanje Boga ne protivi se čovjekovom dostojanstvu i slobodi, već dostojanstvo i sloboda svoje temelj i savršenstvo imaju u Bogu samom.⁵⁰ Pretpostavivši sebe Bogu, čovjek se okrenuo protiv vlastitog dobra jer stvoren u stanju svetosti bio je predodređen za pobožanstvenjenje u slavi, a zaveden od đavla odlučio je biti kao Bog (usp. Post 2, 5), ali „bez Boga i ispred Boga, a ne u skladu s Bogom.“⁵¹ U Svetom pismu pronalazimo dramatične posljedice te čovjekove odluke. Prvi čovjek izgubio je izvornu svetost (usp. Rim 2, 23), plaši se Boga (usp. Post 3, 9-10), ima iskrivljenu sliku o Bogu (usp. Post 3, 5), gubi gospodstvo duševnih moći nad tijelom (usp. Post 3, 7), povezanost muškarca i žene je sada podvrgnuta napetostima, gospodarenju i požudi (usp. Post 3, 11-13. 16), skladnost sa stvorenim svijetom biva porušena (usp. Post 3, 17. 19), stvorenje biva „podvrgnuto prolaznosti“ (Rim 8, 20) te smrt ulazi u čovjekovu povijest (usp. Post 3, 19; Rim 5, 12).⁵² Stvarnost grijeha koju nam donosi Objava možemo vidjeti i u svagdanjem iskustvu. Čovjekova narav ranjena grijehom čini ga trajno sklonim zlu i uronjenim u mnoge jade. No ova stvarnost zla ne potječe od Stvoritelja. Čovjek sam nije htio priznati Boga kao izvor moralnog dobra, iako ga je spoznao kao takvog, te je time poremetio svoje usmjerenje prema vlastitom cilju postojanja te tako narušio sklad od Boga uspostavljen.⁵³ No osim što ovu stvarnost susreće na osobnoj razini, čovjek primjećuje da je osobna dimenzija grijeha uvijek na tajanstven način povezana s društvenom dimenzijom grijeha te jednako tako vrijeđa njegovo dostojanstvo i slobodu.⁵⁴

Grijeh koji počinji pojedinac nije samo osoban nego se njegove posljedice odražavaju na druge ljude, pa i one koje i ne poznaje. U pravom smislu riječi, grijeh je uvijek čin slobodnog čovjeka pojedinca, čin osobe. U njemu nije ništa tako osobno i nesaopćivo kao zasluga vrline ili pak odgovornost krivnje.

Društveni grijeh podrazumijeva tajanstvenu i nepronicljivu, ali i zbiljsku i konkretnu solidarnost ljudskog roda zbog koje se onda i grijeh svakoga na određen način odražava i na drugima.⁵⁵ Pojedinac, grijehom odbacujući Božju volju i glas svoje savjesti,

⁴⁹ KKC, br. 397.

⁵⁰ Usp. GS, br. 21.

⁵¹ KKC, br. 398.

⁵² Usp. *Isto*, br. 399-340

⁵³ Usp. GS, br. 13.

⁵⁴ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, Zagreb, 2022., 223.

⁵⁵ Usp. RP, br. 16.

uzrokuje da se posljedice njegove slobodne unutarnje odluke „objektiviziraju u vidljivom svijetu, ostvaruju u vidljivim i vremenskim kategorijama koje djeluju na cijeli svijet. Tako se stvara grešna struktura u svijetu i djeluje kao moć zla na sve ljude i na sva stvorenja.“⁵⁶

Griješiti znači živjeti kao da Bog ne postoji i kao da nije dio svakodnevnog života. Stoga je gubitak osjećaja za grijeh oblik ili učinak nijekanja Boga.⁵⁷ Sve ove okolnosti oslabljuju čovjekovu volju te ga čine podložnim grijehu i njegovoj moći te mu se ne može oduprijeti bez velikog napora i pomoći božanske milosti.⁵⁸ Stoga je sam Gospodin pritekao čovjeku u pomoć te uzevši njegovu narav u osobi Isusa Krista obnovio čovjeka iznutra, ojačao ga te izbacio napolje kneza ovog svijeta (usp. Iv 12, 31) koji ga je držao u ropstvu grijeha.⁵⁹

1.3. Čovjek u svjetlu spasenja

Bog koji je stvoritelj i uzdržavatelj svega stvorenog, objavom sebe samoga čovjeku, od početka je otvorio „put višnjeg spasenja“.⁶⁰ Taj put se sastoji u razgovoru koji nevidljivi Bog iz ljubavi zapodijeva s ljudima (usp. Post 1, 28; 2, 16-17; 3, 9; 4, 6-7; 12, 1 itd.), druguje s njima kao prijatelj (usp. Izl 33, 11; Bar 3, 38; Iv 15, 14-15 itd.) te ih tako poziva u zajedništvo s njim (usp. Iv 17, 21; 1 Iv 1, 3 itd.).⁶¹ Nakon čovjekovog grešnog pada Bog ga podiže dajući mu obećanje otkupljenja i nadu u spasenje (usp. Post 3, 15). Ustrajno i neumorno brinuo se za ljudski rod da svima, koji ustrajuć u činjenju dobra traže spasenje, dadne život vječni (usp. Rim 2, 6-7). A pošto je na različite načine i mnogo puta po prorocima poučavao narod, koji je po obećanju izveo od Abrahama (usp. Post 12, 2), da upozna Njega koji je jedini i istinski Bog i da iščekuje obećanog Spasitelja, „konačno u ove dane progovori nama u Sinu“ (Heb 1, 2), Isusu Kristu.⁶² U njemu je Bog pohodio narod svoj (usp. Lk 1, 68), ispunio obećanja dana Abrahamu i njegovu potomstvu (usp. Lk 1, 55) i dokraja ljubio ovaj svijet (usp. Iv 13, 1) poslavši u njega vječnu Riječ

⁵⁶ Usp. Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 195.

⁵⁷ Usp. RP, br. 18.

⁵⁸ Usp. Tonči MATULIĆ, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, 16; Ladislav NEMET, *Teologija stvaranja*, 198.

⁵⁹ Usp. GS, br. 13.

⁶⁰ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o Božanskoj objavi* (18. XI. 1965.), br. 3, u: *Dokumenti*, Zagreb, 1993. (dalje: DV).

⁶¹ Usp. DV, br. 2.

⁶² Usp. DV, br. 3-4.

(usp. Iv 1, 1), Sina svoga Isusa Krista koji je od Boga izišao (usp. Iv 13, 3), sišao s neba (usp. Iv 13, 3; 6, 33) i došao u tijelu (usp. 1 Iv 4, 2).⁶³ „Stoga, jer tko njega vidi, vidi i Oca (usp. Iv 14, 9) – sveukupnom svojom prisutnošću i pojavom, riječima i djelima, znacima i čudesima, a osobito svojom smrću i slavnim uskrснуćem od mrtvih i konačnim poslanjem Duha istine – On objavi daje puninu i dovršava je te božanskim svjedočanstvom potvrđuje: Bog je s nama da nas iz tmina grijeha i smrti oslobodi i na vječni život uskrisi.“⁶⁴

Budući da je Isus Krist središte svekolike Božje objave, iz tog središta nam se osvjetljuje i bit stvaranja. Isus je „slika Boga nevidljivoga, Prvorođenac prije svakog stvorenja. Ta u njemu je sve stvoreno na nebesima i na zemlji, vidljivo i nevidljivo, bilo prijestolja, bilo Gospodstva, bilo Vrhovništva, bilo Vlast – sve je po njemu i za njega stvoreno: on je prije svega i sve stoji u njemu“ (1 Kol 1, 15-20). Bog, kakav se očitovao u njemu, takav je od vječnosti. Nazvati Krista slikom Božjom znači priznati da je u njemu Bog očit i spoznatljiv. „Bog se izriče preko i u čovječstvu Sina: stoga jedino u Njemu čovjek može adekvatno spoznati svoju stvorenost na sliku i priliku, napose jer on tako otkriva da je slika Slike Oca (usp. Kol 1, 15).“⁶⁵ Otkupitelj svijeta⁶⁶ na nov i još čudesniji način objavljuje istinu prvog stvaranja koja se više puta ponavlja u Knjizi Postanka: „I vidje Bog da je dobro“ (Post 1). U njemu stvoreni vidljivi svijet ponovo dobiva izvornu vezu sa stvoriteljem svega dobrog, samim božanskim izvorom Ljubavi i Mudrosti.⁶⁷

Ocrtavanjem Krista kao slike Božje ističe se njegov posvemašnji zahvat u čovjekov život upravo radi središnjosti koju zauzima u čitavom Božjem planu od stvaranja ljudi i svemira u Kristu do eshatološkog svršetka (Kol 1, 18-20). Ta jedinstvenost Božjeg plana utemeljena u Kristu, u kome su svi ljudi pozvani biti sinovi u Sinu, dovodi nas do zaključka da je upravo on ključ razumijevanja čovjeka – temeljno polazište za antropološko razmišljanje.⁶⁸ Zato Drugi vatikanski koncil naučava da „misterij čovjeka postaje doista jasan jedino u misteriju utjelovljene Riječi. Adam, prvi čovjek, bio je naime slika onoga koji je ima doći, Krista Gospodina. Krist, novi Adam,

⁶³ Usp. KKC, br. 422-423.

⁶⁴ DV, br. 4.

⁶⁵ Angelo SCOLA – Gilfredo MARENGO – Javier P. LÓPEZ, *Čovjek kao osoba. Teološka antropologija*, Zagreb, 2003., 129.;

⁶⁶ Usp. Franz COURTH, *Kršćanska antropologija*, 65-67.

⁶⁷ IVAN PAVAO II, *Redemptor hominis – Otkupitelj čovjeka. Nastupna enciklika na početku papinske službe* (4. III. 1979.), Zagreb, 1997., br. 8 (dalje: RH).

⁶⁸ Usp. Angelo SCOLA – Gilfredo MARENGO – Javier P. LÓPEZ, *Čovjek kao osoba*, 121. 127.

objavljajući misterij Oca i njegove ljubavi potpuno otkriva i čovjeka njemu samome te mu objavljuje uzvišenost njegova poziva. [...] On koji je »slika Boga nevidljivoga« (Kol 1, 15) jest i savršeni čovjek koji je Adamovim sinovima vratio sličnost s Bogom, koja je već prvim grijehom izobličena. Budući da je u njemu ljudska narav bila uzeta, a ne uništena time je ona i u nama uzdignuta na veoma visoko dostojanstvo. Utjelovljenjem se naime Sin Božji na neki način sjedinio sa svakim čovjekom. Radio je ljudskim rukama, razmišljao ljudskim umom, odlučivao ljudskom voljom, ljubio je ljudskim srcem. Rođen od Djevice Marije postao je uistinu jedan od nas, u svemu nama sličan osim u grijehu.⁶⁹ U toj dimenziji utjelovljenja Sina Božjega, koje je dio otajstva otkupljenja, čovjek ponovno nalazi veličinu, dostojanstvo i vrijednost svoje čovječnosti te zato kažemo u tom otajstvu otkupljenja čovjek biva ponovo stvaran.⁷⁰ Ono što Stari zavjet otkriva kao sliku Božju, odnosno jedinstvenu narav koju stvoreni čovjek ima zbog svoga odnosa s Bogom, u događaju Isusa Krista na završni način se pojašnjava kao sinovstvo. Čovjek je stoga u Božjem stvarateljskom naumu stvoren da živi kao Božji sin, po obliku Jedinorođenoga Sina Božjega koji je Isus Krist.⁷¹

Poziv čovjeku upućen u Kristu iznad svega znači poziv na spasenje. To u isto vrijeme podrazumijeva život koji je prikladan spasenju, život pokrenut ljubavlju kakav je karakterizirao i Kristov život te kršćansko djelovanje koje teži savršenstvu u Kristu.⁷² Isusova središnja uloga u odnosu čovjeka i Boga stavlja ga u središnje mjesto za moralni život.⁷³ Kršćanin je kao moralni subjekt stavljen u konkretnu egzistenciju Sina iz kojeg prima normu moralnog ponašanja.⁷⁴ To znači da bez stvarnog sjedinjenja s Kristom čovjek ne može dostići savršenost moralnog života točnije cilj, svrhu i konačnu sreću koji se ostvaruju u blaženom gledanju Trojstva. Čovjek koji u punini živi u skladu s normom moralne istine koja je Krist te prigrli život kršćanske kreposti, dostiže savršenstvo ljudske naravi.⁷⁵ Antropološka i soteriološka novost u Isusu čini mogućim i zahtjeva novo ponašanje. Spasenjem u Kristu čovjek je stavljen u novi odnos prema zakonu. Zakon ga ne veže izvana kao roba niti ga optužuje zbog grešnog stanja. Čovjek stoji pod zakonom slobode i milosti koja ga iznutra vodi i poučava da čuje i slijedi Očev

⁶⁹ GS, br. 22.

⁷⁰ Usp. RH, br. 10.

⁷¹ Usp. Angelo SCOLA – Gilfredo MARENGO – Javier P. LÓPEZ, *Čovjek kao osoba*, 131.

⁷² Usp. Josef FUCHS, *Human Values and Christian Morality*, Dublin, 1970., 8.

⁷³ Usp. BM, br. 44.

⁷⁴ Usp. Ivan FUČEK, Krist – konkretna norma morala, u: *Obnovljeni život*, 31 (1976.) 5, 22.

⁷⁵ Usp. Romanus CESSARIO, *Kreposti*, Zagreb, 2007., 10.

glas.⁷⁶ Tako čovjekovo moralno djelovanje nije bitno određeno izvanjskim normama nego proizlazi iz snažnog odnosa sa Sinom i Ocem u Duhu. Svi smo pozvani približiti se Bogu i stupiti u intimno zajedništvo s njime.⁷⁷ To je posljednja i glavna svrha moralnog života. Blaženstvo čovjeka kao razumnog bića sastoji se u spoznaji Boga koji je neizmjerljivo i najveće Dobro. Spoznaja i ljubav Boga koji su nam zasjali na Kristovu licu naše su blaženstvo.⁷⁸ Ovaj eshatološki cilj je „posljednji stupanj zajedništva s Bogom na koji je čovjek pozvan da ga postigne. To je, s Božje strane dar koji uključuje nadilaženje sebe i ostvaruje se po Kristu. Od čovjeka, koji je objekt toga cilja, traži se raspoloživost da ga prihvati i da cijelo svoje moralno djelovanje u sadašnjem zemaljskom životu smjesti unutar obzora buduće punine života u savršenom zajedništvu s Bogom.“⁷⁹

⁷⁶ Usp. Bernarda HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 379.

⁷⁷ Usp. BM, br. 56. 65.

⁷⁸ Usp. Živan BEZIĆ, *Kršćansko savršenstvo*, Mostar, 1986., 23.

⁷⁹ BM, br. 85.

2. Pojam objavljenog morala

Sveto pismo je za kršćane izvor objavljene istine i temelj vjere, ali i nužni oslonac za moralni život koji proizlazi iz same Božje objave. Biblijski moral prikazuje moralnost kao stvarnost koja je puno šira od propisa, zapovijedi i zakonika o ponašanju vjernika. Bog Biblije ne objavljuje prije svega zakonik o ponašanju nego objavljuje samog sebe u otajstvu te otajstvo svoje volje.⁸⁰ Prema biblijskom shvaćanju moral svoje korijene ima u prethodnom daru života, razuma i slobodne volje te iznad svega u milosnoj ponudi intimnog zajedništva s Bogom. Moral je na prvom mjestu objava Božjeg plana i Božji dar, a tek onda čovjekov odgovor na tu milost. Moral dolazi nakon iskustva Boga. Svi načini kojima se Bog objavljuje u povijesti spasenja imaju moralnu dimenziju jer pozivaju čovjeka da se djelima i mislima suobliči božanskom uzoru.⁸¹

Fundamentalna karakteristika kršćanskog morala jest zapravo da je on prije poziv nego li zakon te zato ima karakter odgovora.⁸² Moralni život kršćana odgovor je na Božju ljubav čiji se poticaji umnažaju u dodiru s čovjekom. Taj odgovor ostvario je svoju puninu u osobi Isusa Krista. Sama Kristova osoba postaje uzor, kriterij i temelj moralnog života⁸³, „konkretna i savršena norma sve moralne djelatnosti“⁸⁴. On je cijelim svojim životom ispunio objavu dovršujući Božje spasenjsko djelo.⁸⁵ No on nije tek model koji treba imitirati nego živa Božja logika koja nam je objavljena u konkretnom proživljenom ljudskom životu Isusa Krista i koja mora postati logikom našeg konkretnog života i djelovanja. Osim toga, Krist „po svojem Duhu pruža čovjeku svjetlo i snagu da može odgovoriti svom vrhovnom pozivu“⁸⁶. Temelj kršćanskog morala je događanje koje se odvija u susretu čovjeka s Bogom, u dijalogu između „ja“ i Ti“.⁸⁷ Bog je ušao u ljudsku stvarnost po utjelovljenju te čovjeka susreo i progovorio mu. Moralna struktura osobe pokazuje da je čovjek pozvan na svetost i savršenstvo koji proizlaze iz susreta s Bogom

⁸⁰ Usp. Vladimir DUGALIĆ, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, u: Marijan STEINER – Ivan ŠESTAK (ur.), *Aktualne moralne teme. Međunarodni znanstveni simpozij uz 90. obljetnicu života p. Ivana Fučeka S.J.*, Zagreb, 2016., 125.

⁸¹ Usp. BM, br. 4.

⁸² Usp. Josef FUCHS, *Human Values and Christian Morality*, 3.

⁸³ Usp. Vladimir DUGALIĆ, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, 125.

⁸⁴ Hans Urs von BALTAHASAR, Devet teza za kršćansku etiku, u: *Bogoslovska smotra*, 45 (1976.) 4, 468.

⁸⁵ Usp. DV, br. 4.

⁸⁶ GS, br. 10.

⁸⁷ Usp. Vladimir DUGALIĆ, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, 121-122.

po Isusu Kristu.⁸⁸ Tako načela moralnog djelovanja nisu, u bitnome, određena izvanjskim normama niti su apstraktna nego proizlaze iz odnosa s Kristom, točnije iz zajedništva s njim i ispunjenosti njegovim Duhom.⁸⁹ U tom smislu vjera predstavlja susret s Isusom Kristom, njegovim čovječtvom i božanstvom. Ona je primljeni dar i nužno je povezana s moralnim životom. Čovjek je nemoguće definirati, a da pri tom ne uključimo Boga u definiciju. Sadržaj vjere sa sobom nosi i moralni sadržaj jer ljubav prema Bogu podrazumijeva i poslušnost prema njemu. Stoga je moralni život kršćanina zapravo život u vjeri.⁹⁰ Zato svjetlo kršćanske objave ne daje informacije o moralnim istinama nego ističe antropološki temelj moralnog razuma koji nije suprotan vjeri. I razum i vjera čine vidljivom moralnu strukturu ljudske osobe, a vjera u Isusa Krista kao vrhunca Božje samo-objave čovjeku daje udio u božanskoj naravi te iz toga onda proizlazi i život po toj spoznaji Boga u Isusu Kristu.⁹¹

2.1. Dar slobode

Kršćansko poimanje slobode proizlazi iz odnosa čovjekove stvorenosti na sliku Božju u kojem je sloboda osobiti znak slike Božje. Sloboda koja je ranjena grijehom postala je nesposobna za dobro pa ju je bilo potrebno spasiteljskim zahvatom i otkupljenjem ponovno učiniti sposobnom za Boga.⁹² Sloboda se ubraja u prvotne vrijednosti ljudskog života, konstitutivan je element čovjeka stvorenog na sliku Božju i „izuzetan je znak Božje slike u čovjeku.“⁹³ Ona je „sposobnost (moć) da sebe odrediš tj. da uzmogneš birati (izabrati, odabrati) ono što namjeravaš: neki čin (djelo) i slijediti njegov tijek.“⁹⁴ Sloboda se čovjeku daje iznutra, a ne izvana upravo jer je stvoren slobodan. Čudoredno-duhovno ponašanje moguće je samo ondje gdje je sloboda stoga je ona središnja os moralnog života i bez nje ne možemo govoriti o ljudskoj osobi niti razumjeti govor o moralnoj spoznaji. Čovjek je samo u slobodi moralno odgovoran za

⁸⁸ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 52-53.

⁸⁹ Usp. BM, br. 56.

⁹⁰ Usp. Vladimir DUGALIĆ, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, 126-129.

⁹¹ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 53. 136.

⁹² Usp. Špiro MARASOVIĆ, Sloboda i odgovornost, temelj kršćanskoga ponašanja, u: *Crkva u svijetu*, 40 (2005.) 4, 450.

⁹³ GS, br. 17.

⁹⁴ Ivan FUČEK, *Grieh – obraćenje. Moralno-duhovni život*, Split, 2004., 31.

vlastite čine.⁹⁵ „Po slobodnoj volji svatko raspolaže samim sobom.“⁹⁶ Čovjek stvoren na sliku Božju ima dakle moć sebe slobodno odrediti. Crkva naučava da je Bog čovjeka predao „u ruke njegove vlastite odluke tako da sam od sebe traži svoga stvoritelja i da slobodno prijanjajući uza nj dođe do potpuna i blažena savršenstva.“⁹⁷ Koncilski nauk o čovjeku iznova je u središte stavio činjenicu čovjekove slobode.⁹⁸ Zlouporabom slobode čovjek, ne samo da vrijeđa Boga, nego i promašuje svoj konačni cilj tj. potpuno i blaženo savršenstvo.⁹⁹ To znači da je „posljednji ontološki korijen slobode otvorenost čovjekova duha prema neograničenom horizontu (pojmu) bitka.“¹⁰⁰ Sloboda ne podrazumijeva činjenje svega što mi se prohtije nego je ona sloboda za Dobro koje je njezin cilj u kojem se jedino nalazi Sreća. To znači da čovjek postaje slobodan u koliko se približava spoznaji istinitoga i ukoliko ta spoznaja vodi njegovu volju. Sloboda uključuje odnos prema etičkom redu i svoj pravi smisao nalazi u izboru moralnog dobra te se time očituje kao oslobođenje od moralnog zla. Slobodnim činom čovjek treba težiti prema vrhovnom Dobru kroz pojedina dobra koja su usklađena sa zahtjevima njegove naravi i poziva koji mu upućuje Bog.¹⁰¹

Čovjekova sloboda se mora razumijevati u okviru ljudske naravi koja izvire iz Boga, traži ga te, u konačnici, u njega i uvire. Tek kada stigne do nadnaravnoga, čovjek se smiruje, usrećuje i slobodan je. Stoga se može reći da slobodu u moralno-teološkom smislu razumijemo kao „ostvarenu puninu ljudskog bitka.“¹⁰² Ona postiže savršenstvo kad je usmjerena prema Bogu koji je naše blaženstvo.¹⁰³ Čovjek upravo u slobodi traga za Stvoriteljem i samo se u slobodi može obratiti k dobru. Sloboda dakle pretpostavlja rast i sazrijevanje u istini i dobroti. Ona nema sama u sebi konačan smisao nego stoji unutar odnosa dobra i istine te tako daje čovjeku dostojanstvo u kojem ga Bog poziva na ostvarenje u božanskoj ljubavi tj. sudjelovanje u božanskom životu.¹⁰⁴ „Ljudska sloboda jest sposobnost da se zauzme stav prema Božjem pozivu, ali jedino po sudjelovanju na

⁹⁵ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 231-232.

⁹⁶ KKC, br. 1731.

⁹⁷ GS, br. 17.

⁹⁸ Usp. GS, br. 17.

⁹⁹ Usp. Špiro MARASOVIĆ, Sloboda i odgovornost, temelj kršćanskoga ponašanja (II.), u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 1, 31.

¹⁰⁰ Josip WEISSGEBER, Čovjekova sloboda, u: *Obnovljeni život*, 28 (1973.) 1, 29.

¹⁰¹ Usp. ZBOR ZA NAUK VJERE, *Naputak o kršćanskoj slobodi i oslobođenju* (22. III. 1986.), Zagreb, 1986., br. 26-27. (dalje: NKSO).

¹⁰² Ivo STIPČIĆ, Težište slobode u kršćanskom poimanju čovjeka ili sloboda kao inicijativa i obećanje, u: *Bogoslovska smotra*, 38 (1968.) 2, 173.

¹⁰³ Usp. KKC, br. 1731.

¹⁰⁴ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 232.

božanskoj slobodi.¹⁰⁵ Božja sloboda pak ne ukida čovjekovu, nego je milošću uzdiže i pomaže kako bi čovjek vršeci svoja djela u odgovornoj slobodi pred Bogom našao radost ostvarenja sebe i svog poziva.¹⁰⁶

Čovjekova sloboda je udionička jer svoje izvorište nalazi u daru Boga stvoritelja. Ta ovisnost o Bogu ne dokida čovjekovu sposobnost da se ostvaruje.¹⁰⁷ Ljudska sloboda (stoga i vezana i uvjetovana) podliježe moralnoj dužnosti. Koja ne dokida slobodu nego je pretpostavlja i poziva na ispravno zalaganje. Čudorednost je nužnost slobode kao zahtjev onoga što trebam činiti.¹⁰⁸ Dok se sloboda konačno ne utvrdi u posljednjem dobru koje je Bog, uključuje i biranje između dobra i zla tj. između rasta u savršenosti ili ropstva grijeha.¹⁰⁹ U knjizi Postanka (Post 2, 16-17) Objava nas poučava da moć razlučivanja dobra i zla pripada samo Bogu. Čovjeka čini slobodnim mogućnost razumijevanja i prihvaćanja Božjih zapovijedi. Budući da može „jesti sa svakog stabla u vrtu“ ima najširu slobodu, ali ne i neograničenu („ali sa stabla spozna je dobra i zla da nisi jeo“). Čovjekova sloboda pozvana je prihvatiti Božji moralni zakon i upravo tu nalazi svoje potpuno ostvarenje. Bog je jedini dobar i zna najbolje što je dobro za čovjeka te mu u ljubavi to priopćava u zapovijedima.¹¹⁰ Bogu koji se objavljuje čovjek treba odgovoriti poslušnom vjerom koja je čin potpunog, slobodnog i odanog predanja uma i volje.¹¹¹ „Čovjekova sloboda i Božji zakon susreću se i pozvani su da se međusobno prožimlju u smislu slobodne poslušnosti Bogu i Božje dragovoljne dobrohotnosti prema čovjeku.“¹¹² Čovjekova sloboda tek u poslušnosti Božjem zakonu opstaje u istini i sukladna je njegovom dostojanstvu koje zahtijeva da čovjek radi po svjesnom i slobodnom izboru i to birajući dobro i tako idući za svojim ciljem.¹¹³ Što više čini dobro, čovjek je slobodniji i zato sloboda u svojoj biti i jest sposobnost za dobro i postoji samo tamo gdje se ima snage nadvladati zlo.¹¹⁴

„No pod utjecajem Zloga čovjek je već na početku povijesti zlorabio svoju slobodu dižući se protiv Boga i želeći svoj cilj postići izvan Boga.“¹¹⁵ Čovjek je dosita sagriješio i time je njegova sloboda postala ranjena grijehom, a čovjek postao rob

¹⁰⁵ Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 121.

¹⁰⁶ Usp. Ivan FUČEK, *Grieh – obraćenje*, 34.

¹⁰⁷ Usp. NKSO, br. 29.

¹⁰⁸ Emerich CORETH, Smisao čovjekove slobode, u: *Obnovljeni život*, 53 (1998.) 4, 400.

¹⁰⁹ Usp. KKC, br. 1732.

¹¹⁰ Usp. VS, br. 35.

¹¹¹ Usp. DV, br. 5.

¹¹² VS, br. 41.

¹¹³ Usp. VS, br. 42.; GS, br. 17.

¹¹⁴ Usp. Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 1973., 119.

¹¹⁵ GS, br. 13.

različitih strasti i grijeha, podijeljen u sebi i sklon zlu. Tako je prvo otuđenje rodilo mnoga druga.¹¹⁶ Prvobitna ljudska sloboda bila je oslobođena trostruke požude ali je bila otvorena. Čovjek je kao slobodno biće i otvoreno biće, a kao stvoreno biće je i ograničen. Zbog toga nosi u sebi „pukotinu“ koja ne dokazuje prvenstveno njegovu nesavršenost nego svjedoči o savršenstvu njegovog autentičnog položaja u svijetu. Zloporaba slobode uzrokovana je poticajem iz dubine, iz velikog otajstva bezakonja čiji je utemeljitelj i nosac Sotona koji je kroz spomenutu „pukotinu“ progurao laž u čovjekovu izvornu svetost i prijateljstvo s Bogom. Tako je čovjek upao u Sotoninu zamku.¹¹⁷

U volji da bude slobodan čovjek je u opasnosti zaniijekati svoju vlastitu narav. Kada želi sve htjeti i moći te tako zaboravi da je ograničen i stvoren, on zapravo želi biti Bog i izopačuje smisao vlastite slobode. U tome se prepoznaje duboka narav grijeha: čovjek se nasilno odvajava od istine i stavlja svoju volju iznad nje. Niječući Boga kao početak i svršetak života čovjek izvrće svoju nutarnju ravnotežu, ali i ravnotežu u odnosu prema stvorenju. Čašćenjem stvorenja i usmjeravanjem težnje za beskonačnim na stvorenje, čovjek iskrivljuje odnose sa stvorenjem i otvara put različitim oblicima ugnjetavanja. Osim toga, okrećući se ograničenom stvorenju, njegovo srce trči od jednog do drugog ne nalazeći istinski mir.¹¹⁸ Zato su čovjek i njegova sloboda bili potrebni otkupljenja. Ljudsku slobodu je trebalo osloboditi kako bi mogla biti ponovno osposobljena za prikladno djelovanje u smjeru spasenja. To otkupljenje ljudske slobode ostvaruje se prvenstveno pomoću nezaslužene Božje milosti.¹¹⁹

„Krist je izveo naše otkupljenje, oslobođenje u najjačem smislu jer nas je oslobodio od najkorjenitijeg zla tj. od grijeha i moći smrti.“¹²⁰ On je svojim pashalnim otajstvom osigurao čovjeku spasenje i oslobodio ga za slobodu (usp. Gal 5, 1). S njim imamo zajedništvo u istini koja nas je oslobodila (usp. Iv 8, 32) te primamo Duha Svetoga koji daje slobodu (Usp. 2Kor 3, 17). Po Kristu su nam nastali milost i istina (usp. Iv 1, 17). Kristova milost nije u suprotnosti s našom slobodom. Što smo poučljiviji njegovoj milosti to više raste naša unutarnja sloboda i sigurnost u raznim napastima i kušnjama.¹²¹ Sloboda u Duhu Svetom koju nam je donio Krist, vraća nam sposobnost ljubiti Boga iznad svega i ostati u zajedništvu s njime. Time smo oslobođeni neuredne ljubavi prema

¹¹⁶ Usp. KKC, br. 1739.; GS, br. 13. 17.

¹¹⁷ Usp. Tonči MATULIĆ, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, 22-23.

¹¹⁸ NKSO, br. 37-40.

¹¹⁹ Usp. Špiro MARASOVIĆ, *Sloboda i odgovornost, temelj kršćanskoga ponašanja*, 452.

¹²⁰ NKSO, br. 3.

¹²¹ Usp. KKC, br. 1742.

sebi koja je izvor nezdravih odnosa.¹²² Sada se „moralni život predstavlja kao odgovor na darovane poticaje što ih ljubav Božja umnožava u susretu s čovjekom. To je odgovor ljubavi.¹²³ Apsolutno ostvarenje sebe u slobodi čovjek može postići jedino u zajedništvu s Kristom. On je dalekosežnim činom raspolaganja sobom sebe potpuno predao Ocu te je njegova savršena poslušnost koja se očitovala najviše u njegovoj smrti postala savršenim činom slobodnog predanja Ocu.¹²⁴ Tako se „događaj Isusa Krista pojavljuje kao mjesto u kojem se dovršava misterij čovjekove slobode.“¹²⁵

Kršćanin svoju slobodu shvaća i vidi u svijetlu Kristove objave. Samo raspeti Krist objavljuje autentični smisao ljudske slobode, živi ga u potpunom darivanju sebe i poziva čovjeka na udioništvo u njegovoj slobodi te time potpuno ostvarenje istine njegova bića.¹²⁶ Čovjek krštenjem urasta u Krista te ima obavezu cijeli život puštati Duhu Svetom da ga oblikuje po uzoru na Krista, a to puštanje je aktivno: davanje sebe služeći Bogu i braći. Tako će smrt kršćanski proživljenog života tvoriti savršen čin potpunog predanja sebe u Očevu volju. Stoga, svi koji se krste u Krista posjeduju sposobnost (milost) da ostvare svoje spasenje prema Božjem nacrtu kojemu je usmjerena ljudska narav. Slobodni od grijeha svoj život kroz umiranje mogu dovesti do pune čudoredno-duhovne zrelosti, a to je zrelost u Bogu.¹²⁷ Time sloboda koju kršćanin posjeduje eshatološki usmjerava prema budućem svijetu gdje teži ostvarenje punini ljudske egzistencije, punini zajedništva i života u Bogu što je ujedno njezin smisao i cilj.¹²⁸

2.2. *Dar razuma*

Prema koncilskom nauku razum je jedan od najvažnijih i prvotnih karakteristika čovjeka kao slike Božje. Razumom, koji sudjeluje na svjetlu Božjeg razuma, čovjek nadvisuje sve stvari.¹²⁹ On se ne zadržava i ne ograničava na puke pojave, niti na spoznaju materijalne stvarnosti nego razumom teži k višoj stvarnosti i „dohvaća duboku istinu

¹²² Usp. NKSO, br. 53.

¹²³ VS, br. 10.

¹²⁴ Usp. Ivan FUČEK, *Grijeh – obraćenje*, 35-36.

¹²⁵ Angelo SCOLA – Gilfredo MARENGO – Javier P. LÓPEZ, *Čovjek kao osoba*, 173.

¹²⁶ Usp. Vladimir DUGALIĆ, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, 130-131.

¹²⁷ Usp. Ivan FUČEK, *Grijeh – obraćenje*, 36. 43-44.

¹²⁸ Usp. Nikola Dogan, *U potrazi za Bogom*, 387.

¹²⁹ Usp. GS, br. 15.

stvari“¹³⁰ premda je zbog grijeha „djelomično pomračen i oslabljen“.¹³¹ Ontološka konstitucija razuma sastoji se traženju koji uvijek ide dalje u svojoj težnji za istinom. Njegova je zadaća misliti, tražiti i nalaziti istinu kako bi je kritički ispitao te na temelju njene sigurnosti gradio svoje znanje i težio za novim traženjima jer želi postići njenu sigurnost i apsolutnu vrijednost. Ta istina je moralna istina.¹³²

Moralnom spoznajom koja je u sebi racionalna čovjek se otvara punini svoje ljudskosti čiji je izvor i punina u Bogu.¹³³ Razumom koji je otvoren i usmjeren prema objektivnom moralnom dobru i istini, u kojima spoznaje izvore moralnosti, čovjek dolazi do svoje punine.¹³⁴ Moralnim razumom čovjek „istražuje, tumači, vrednuje i prosuđuje svoje moralno djelovanje i ponašanje.“¹³⁵ On se usavršuje tragajući za istinom i mudrošću koja ga potiče da želi i ljubi dobro i istinu zbog nje same te ga po vidljivim stvarima vodi ka nevidljivima.¹³⁶

Sama Božja slika koja se očituje u ljudskom razumu okrenuta je ka rastu čovjeka. Jer je Bog vjerodostojan objavitelj istine te izvor spoznaje, čitava se moralna spoznaja odnosi na cjelovito prepoznavanje od Boga objavljene istine te na Božji poziv ljudskom razumu da se toj istini otvori.¹³⁷ Razum koji teži spoznaji moralne istine tek prosvjetljen vjerom ulazi u nutrinu otajstva koju vlastitim snagama ne može doseći, a upravo ga to otajstvo čini dionikom božanske spoznaje.¹³⁸ Spoznaju moralne istine čovjek ne posjeduje, što je vidljivo u Božjoj zabrani čovjeku da „ne jede sa stabla spoznaje dobra i zla“. U njoj čovjek ima udjela samo putem naravnog razuma i božanske objave u kojima prepoznaje pozive i zahtjeve vječne mudrosti.¹³⁹ Dakle, u spoznaji moralne istine i primjeni moralnog zakona traži se aktivnost ljudskog uma jer moralni život zahtjeva domišljatost i stvaralaštvo osobe koja je izvor i uzrok nekog djela po slobodnoj volji. No sama autonomija razuma ne znači da taj razum može stvarati moralne vrijednosti i načela. On svoju istinu o moralnim načelima i vrijednostima izvlači iz vječnog zakona koji je zapravo sama božanska mudrost.¹⁴⁰

¹³⁰ GS, br. 14.

¹³¹ GS, br. 15.

¹³² Usp. Ivo TADIĆ, Razum i spoznaja u enciklici „Fides et ratio“, u: *Obnovljeni život*, 55 (2000.) 1, 41.

¹³³ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 226-227.

¹³⁴ Usp. Isto, 52.

¹³⁵ Tonči MATULIĆ, *Metamorfoze kulture*, 573.

¹³⁶ Usp. GS, br. 15.

¹³⁷ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 227.

¹³⁸ Usp. FR, br. 13.

¹³⁹ Usp. VS, br. 41.

¹⁴⁰ Usp. VS, br. 40.

Razum koji je lišen objave u opasnosti je da ne vidi svoj krajnji cilj¹⁴¹, jer je objava ta koja u našu povijest unosi „opću i posljednju istinu koja izaziva ljudski um da se nikada ne zaustavi, potiče ga da proširuje vlastito znanje.“¹⁴² Upravo razum obasjan svjetlom vjere označava „prosvjetljenje, proširenje i produbljenje naše spoznaje udioništvom u Božjoj spoznaji tj. po Božjoj objavi.“¹⁴³ Vjera usavršava a nikako ne dokida ili nadomješta razum koji povijesne događaje objave dohvaća u jedinstvu svjetla razuma i vjere.¹⁴⁴ Razum kao povijesna veličina u povijesnim okvirima biva prosvjetljen vjerom koja mu pomaže da prihvati događaje koji su se zbili unutar povijesti.¹⁴⁵

Vjera kao nadnaravna stvarnost i razum kao naravna nisu suprotstavljene nego imaju zajednički izvor u Bogu koji se objavio kao stvarateljska i spasiteljska Riječ koja je život i istina (usp. Iv 1, 1-4). Istina vjere ne protivi se istini razuma niti je put spoznaje vjere suprotstavljen putu spoznaje razuma.¹⁴⁶ Vjera pretpostavlja i usavršuje razum kao što i milost pretpostavlja i usavršuje narav. Tako razum obasjan vjerom biva oslobođen ograničenja i slabosti koji su rezultat čovjekovog grijeha te postiže snagu potrebnu za spoznaju otajstva Jednoga i Trojedinoga Boga.¹⁴⁷ Vjera oslobađa razum od sljepoće i time mu omogućuje biti ono što po naravi i jest. Ona ga osposobljava da ispuni svoju narav i jasnije vidi što mu je vlastito.¹⁴⁸ Isto tako, razumna vjera izbjegava opasnost postati bajkom ili praznovjerjem ili se pak ograničiti na osjećaje i iskustvo te tako prestati biti sveopća ponuda.¹⁴⁹ Stoga je razum „ponajprije čovjekova sposobnost da vjerom prihvati objavu koja pokazuje prožimanje vjere i razuma kojim se dublje shvaća otajstvo Boga i čovjeka.“¹⁵⁰ On je potreban otvaranja vjeri kako bi prispio k svojoj punini.

Razum i vjera u svojoj međuovisnosti pokazuju moralnu strukturu ljudske osobe i oboje su autentični izrazi čovjeka kao moralnog bića očitujući njegovu sposobnost da spozna Boga i odgovori na njegov poziv.¹⁵¹ Biblijska vjera i razum posvećeni su istini koju snažno prožima povijesno-spasenjska, osobna i relacijska dimenzija. Istina je zapravo u svjetlu teologije slike Božje prvenstveno život u zajedništvu s Bogom, što znači

¹⁴¹ Usp. FR, br. 48.

¹⁴² Ivo TADIĆ, Razum i spoznaja u enciklici „Fides et ratio“, 46.

¹⁴³ Bernard HÄRING, *Kristov zakon. Drugi svezak. Prvi dio posebne moralne teologije*, Zagreb, 1973., 39.

¹⁴⁴ Usp. Tonči MATULIĆ, Kršćanska i univerzalna etika u bioetičkoj problematici, u: Josip GRBAC (ur.), *Kršćanska i/ili univerzalna etika. Zbornik radova znanstvenog simpozija*, Pazin, 2003., 95.

¹⁴⁵ Usp. Tonči MATULIĆ, *Metamorfoze kulture*, 570.

¹⁴⁶ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 176.

¹⁴⁷ Usp. FR, br. 43.

¹⁴⁸ Usp. BENEDIKT XVI., *Naučiti vjerovati. Duhovna poruka nade i ohrabrenja*, Split, 2013., 74.

¹⁴⁹ Usp. FR, br. 48.

¹⁵⁰ Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 176.

¹⁵¹ Usp. Isto, 53. 229.

da njeno spoznajno obilježje dolazi drugotno. Istina je život koji čovjek prima od Boga kao dar.¹⁵² Život je pak u vječnoj Riječi koja je postala tijelom (usp. Iv 1, 3-4). Tako je susret s Božjom utjelovljenom Riječi u konkretnoj osobi Isusa iz Nazareta zapravo susret sa samom Istinom (usp. Iv 14, 6). Ta istina vodi u život vječni koji je zajedništvo s Ocem i njegovim sinom Isusom Kristom (usp. Iv 17, 3; 1 Iv 1, 3).¹⁵³ Tako razum najveće dobro i najveću istinu dodiruje u osobi utjelovljenje Riječi.¹⁵⁴ Po Kristu je čovjek dobio udioništvo u moralnoj spoznaji božanske naravi (usp. 1 Pt 1, 4). „Svrha je te blizine u Kristu da čovjek iznova upozna moralnu istinu: »Ovo je život vječni: da upoznaju tebe, jedinog istinskoga Boga, i koga si poslao – Isusa Krista« (Iv 17, 3). Krist je učitelj istinske moralne spoznaje Boga i umijeća bivanja čovjekom.“¹⁵⁵

2.3. Ljudsko dostojanstvo

Dostojanstvo ljudske osobe svoj temelj nalazi u čovjekovoj stvorenosti na sliku Božju i svoje puno ostvarenje nalazi u pozivu na božansko blaženstvo i u čovjekovu odgovoru na taj poziv.¹⁵⁶ „Čovjek je pozvan na puninu života koja prilično nadilazi dimenzije njegova zemaljskog postojanja, jer se sastoji u sudjelovanju u samom Božjem životu.“¹⁵⁷ To je središnja biblijska spoznaja i za kršćansku antropologiju i teologiju je od iznimne važnosti. Zato je u središtu kršćanske antropologije čovjek ali još dublje, u središtu samog čovjeka je Bog koji ga usmjerava i potiče da bude čovjek. Kršćanska antropologija čovjeka vrednuje polazeći od Boga tj. njegovog odnosa s Bogom.¹⁵⁸ Čovjek je sposoban ljubiti i upoznati svoga Stvoritelja. Jedino se čovjek između svih stvorenja na zemlji izdiže iznad naravnog reda postojanja noseći u sebi nepovredivo dostojanstvo i božansku klicu. Sva su stvorenja njemu podložna i on vlada njima po Božjoj zapovijedi te u ime svih stvorenja slavi Boga kao Stvoritelja. Čovjek i biljke su ono što jesu prema stvorenoj naravi, a čovjek je na putu samoostvarenja.

¹⁵² Anton TAMARUT, Odnos vjere i razuma u svjetlu čovjekove stvorenosti na sliku Božju, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 253.

¹⁵³ Isto

¹⁵⁴ Usp. FR, br. 41.

¹⁵⁵ Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 231.

¹⁵⁶ Usp. KKC, br. 1700.

¹⁵⁷ Usp. IVAN PAVAO II., *Evangelium vitae – Evanđelje života. Enciklika o vrijednosti i nepovredivosti ljudskog života* (25. III. 1995.), Zagreb, 1995., br. 2 (dalje: EV).

¹⁵⁸ Usp. Josef FUCHS, *Christian morality: The Word becomes flesh*, Dublin – Washington, 1987., 45-47.

Drugi vatikanski koncil biblijsku antropologiju stavlja u središte nauka o čovjekovom naravnom ustrojstvu, ali pri tom skreće pozornost i na elemente ontološke antropologije kako bi izložio cjelovito razumijevanje čovjeka uvijek polazeći od Boga kao Stvoritelja i Otkupitelja. No Bog čovjeka nije stvorio sama, nego od početka „muško i žensko stvori ih“ (Post 1, 27). Čovjek je u svojoj najdubljoj naravi biće odnosa i ne može razvijati svoje sposobnosti niti živjeti bez odnosa s drugima.¹⁵⁹ Biblijska objava ne pravi razliku u dostojanstvu među ljudima unatoč njihovim razdiobama i razlikama, nego naglašava da je svaki čovjek – žena i muškarac – slika Božja. Stvorenost na sliku Božju daje najbolju perspektivu razumijevanja ljudske osobe i njene osobnosti te je kategorija kojoj se može najbolje prići tajni čovjeka kako bi se ispravno shvatila i dokučila.¹⁶⁰ Dostojanstvo zahtjeva priznanje i poštovanje samim postojanjem. Sve što u sebi nosi dostojanstvo u sebi nosi i vlastitu svrhu. Samo-svrhovito biće ne smije biti tretirano kao sredstvo nego uvijek kao svrha u sebi samom. Takvo biće je čovjek jer je samo on kao razumno i autonomno biće nositelj prava i sloboda koji su neotuđivi i povezani s idejom ljudskog dostojanstva.¹⁶¹ Nitko od nas ljudsko dostojanstvo ne zahvaljuje drugomu niti ga dobiva tuđim odobrenjem. Ono je temelj koji prethodi svemu. Ono se ne može ostvariti ili unaprijediti nego se poštiva i priznaje kao stvarno i postojeće i ne može se žrtvovati u svrhu postizanja cilja.¹⁶²

Ljudska osoba je obdarena duhovnom i besmrtnom dušom¹⁶³ i jedino je stvorenje na zemlji koje je Bog htio radi njega samog.¹⁶⁴ No čovjek, koji je tijelom i dušom jedan, također je po svojoj tjelesnosti sačinjen i od elemenata materijalnog svijeta stoga mu nije dopušteno prezirati tjelesni život nego svoje tijelo od Boga stvoreno smatrati dobrim i vrijednim časti jer je i ono određeno da uskrsne u posljednji dan. Iako ranjen grijehom osjeća pobunu u svom tijelu, upravo ga njegovo dostojanstvo poziva da nadvlada zle sklonosti srca i proslavi Boga u svom tijelu.¹⁶⁵ Težnja za višim ciljevima ne opravdava prezir prema nižima i stoga čovjekova težnja za vječnošću ne opravdava prezir prema ovozemaljskom životu. Prema tome, čovjekova tjelesnost nije znak prokletstva ili

¹⁵⁹ Usp. GS, br. 12.

¹⁶⁰ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 211.; Nikola Dogan, *U potrazi za Bogom*, 379.

¹⁶¹ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, u: *Crkva u svijetu*, 58 (2023.) 1, 34.

¹⁶² Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, Koliko je nedodirljivo ljudsko dostojanstvo? Veza između ljudskog dostojanstva, osobe i naravi na području bioetike, u: *Bogoslovska smotra*, 77 (2007.) 1, 6.

¹⁶³ Usp. GS, br. 14

¹⁶⁴ Usp. GS, br. 24.

¹⁶⁵ Usp. GS, br. 24.

poniženja, nego svjedočanstvo savršenosti stvorenog svijeta koji je svoj vrhunac dosega u čovjeku kao kruni stvaranja.¹⁶⁶ Duhovni život počiva na pretpostavci biološkoga kako bi čovjek mogao postojati kao cjelovito biće i „kršćanska antropologija naglašava ovo jedinstvo u kojem poziv na odgovornost dolazi od samog Boga.“¹⁶⁷ Čovjekovo duhovno-tjelesno jedinstvo pripada samom izričaju „biti čovjek“ stoga je nužno dati poštovanje čovjeku kao tjelesnom biću, kao što ga je dužno dati čovjeku kao razumnom biću sposobnom za slobodu i odgovornost. Nema dvojbe da i čovjekov tjelesni način postojanja ima udio u dostojanstvu njegove Bogo-sličnosti.¹⁶⁸

Po svom dostojanstvu svi su ljudi, „jer su osobe, to jest obdareni razumom i slobodnom voljom, i po tome osobnom odgovornošću, gonjeni vlastitom naravi i vezani moralnom obvezom da traže istinu, u prvom redu onu koja se tiče religije. Dužni su također da prionu uz tu istinu kad je jednom spoznaju i sav svoj život uređuju prema zahtjevima istine.“¹⁶⁹ Ta istina se „ne nameće drugačije nego snagom same istine koja u isti čas i blago i snažno ulazi u dušu.“¹⁷⁰ Spoznaja istine i moralnog dobra vezana je uz pitanje ljudske sreće. Istina ulazi po daru vjere i slobode u dostojanstvu ljudske savjesti. Vjera pak proistječe iz Božje objave i daruje se čovjeku sposobnom spoznati moralnu istinu objave i odgovoriti na nju. Spoznajom moralne istine slijedi život po istini. Time spoznaja moralne istine postaje samoostvarenje čovjeka i njegova dostojanstva.¹⁷¹ Tako se priznavanje Boga nikako ne može protiviti čovjekovom dostojanstvu budući da je temelj tog istog dostojanstva i njegovo potpuno savršenstvo sam Bog. Upravo kada se izgubi ovaj božanski temelj i nada u život u vječnosti, tada se čovjekovo dostojanstvo najviše vrijeđa.¹⁷² Ali Bog ljude ne sili jer gleda na dostojanstvo ljudske osobe koju je stvorio. On ljude zove da mu služe u duhu i istini i tim ih pozivom veže u savjesti.¹⁷³ To je zakon Božji upisan u čovjekovo srce i čovjekovo dostojanstvo se također sastoji od pokoravanja tom zakonu.¹⁷⁴

Čovjekovo dostojanstvo dakle zahtijeva „da radi po svjesnom i slobodnom izboru, to jest vođen i potaknut osobnim uvjerenjem.“¹⁷⁵ U poštivanju zahtijeva moralne savjesti

¹⁶⁶ Usp. Tonči MATULIĆ, Sloboda i racionalnost u svjetlu evolucionizma kao totalnoga svjetonazora ili: Pitanje o čovjeku u svjetlu stvaranja i evolucije?, 41.

¹⁶⁷ Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 243.

¹⁶⁸ Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, Koliko je nedodirljivo ljudsko dostojanstvo?, 8.

¹⁶⁹ DH, br. 2.

¹⁷⁰ DH, br. 1.

¹⁷¹ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 247.

¹⁷² Usp. GS, br. 21.

¹⁷³ Usp. DH, br. 11.

¹⁷⁴ Usp. GS, br. 16.

¹⁷⁵ GS, br. 17.

tj. u pokoravanju moralnom zakonu, prebiva samo dostojanstvo ljudske osobe. Sukladno tome, ljudsko dostojanstvo je povrijeđeno svaki puta kada čovjek izražava neposluh prema moralnom zakonu i krši moralne norme.¹⁷⁶ Koncil dakle u svom nauku povezuje dostojanstvo s moralnim zakonom i moralnom savješću upravo polazeći od svijesti da Bog jamči za čovjekovo nepovredivo dostojanstvo. „Provođenje moralnog zakona dokazuje dostojanstvo osobe.“¹⁷⁷ Čovjek stoji moralno odgovoran pred Bogom u svojoj duhovno-tjelesnoj konstrukciji i nije slučajni rezultat slijepih sila nego je u svojoj osobi jedinstven i neponovljiv. Tu se nalazi najdublji uzrok dostojanstva čovjeka obdarenog razumom, slobodom i voljom.¹⁷⁸

Posebno bitna crta ljudskog dostojanstva je čovjekov poziv na zajedništvo s Bogom. On je pozvan stupiti u dijalog s Bogom još od svoga postanka. On postoji samo zato što ga je Bog stvorio u ljubavi te ga u njoj uzdržava. Čovjek je pozvan tu ljubav slobodno priznati i povjeriti se svome Stvoritelju inače neće moći živjeti punim životom.¹⁷⁹ Knjiga postanka izvještava kako čovjek razgovara s Bogom kao „partner s partnerom“. Time nam objavljuje prikazuje čovjeka kao dijaloško biće jer je po naravi otvoren za Boga, ali i dijalog s bližnjima.¹⁸⁰ No i više od dijaloga, Bog čovjeka kao sina poziva u samo božansko zajedništvo kako bi bio dionik „sreće kojom je on sretan“. ¹⁸¹ Ta sreća se sastoji u blaženom gledanju Boga kakav jest. Tada će čovjek Boga najsavršenije spoznati i ljubiti.¹⁸² Zato se najviše čovjekovo dostojanstvo i uzdignuće sastoji u postajanju „partnerom“ Božje ljubavi.¹⁸³ To zajedništvo imamo u njegovom Sinu (usp. Iv 17, 22-24; 1 Iv 1, 3) u čijem Duhu, kao sinovi u Sinu, Boga nazivamo Ocem (usp. Rim 8, 15; Gal 4, 6). Sam Bog nam je dao moć da u Kristu budemo djeca Božja s obnovljenim dostojanstvom, a time i dionici božanske naravi. To je temeljna moralna istina koju razum prosvijetljen vjerom može spoznati. Bog nas je u našem darovanom dostojanstvu uzdigao na božanski obzor kako bismo dublje pronikli ovaj ljudski život.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, 48.

¹⁷⁷ KKC, br. 1706.

¹⁷⁸ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 213.

¹⁷⁹ Usp. GS, br. 19.

¹⁸⁰ Usp. Nikola DOGAN, *U potrazi za Bogom*, 380-381.

¹⁸¹ Usp. GS, br. 21.

¹⁸² Usp. Nikola Dogan, *U potrazi za Bogom*, 380.

¹⁸³ Usp. Ivan FUČEK, *Griješ – obraćenje*, 38.

¹⁸⁴ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 251.; Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, 39.

Dostojanstvo ljudske osobe sastoji se u upoznavanju Oca i Sina i sudjelovanju u otajstvu trojstvene Ljubavi u ovom životu koji se već sada otvara onom vječnom sudjelovanjem u božanskom životu. To znači da nas moralna spoznaja ljudskog dostojanstva, ali i savjesti, slobode i istine vodi do ispovijedanja vjere u Isusa Krista te do oblikovanja moralne svijesti. Ljudsko dostojanstvo tako nalazi svoj vrhunac u vraćanju svome izvoru koji je Bog Stvoritelj i to vraćanju u zajedništvo života s njime u moralnoj spoznaji u ljubavi i istini.¹⁸⁵ Tako čovjek kao otkupljeno stvorenje radikalno ovisi o svome Stvoritelju koji mu je pokazao svoje milosrdno lice u Isusu Kristu. Ta radikalna ovisnost zahtjeva da čovjek sve stavlja u odnos sa Stvoriteljem i izvor je i temelj ljudskog dostojanstva. Ono se dakle temelji na Bogu, iz njega izvire i u njega uvire, a njegova uzvišenost objavljena je u Kristu. Zato je ono i apsolutno jer mu je temelj – Bog – apsolutan.

Samo je vjerom u Krista moguće izreći neizrecivost ljudskog dostojanstva i postaviti apsolutnu granicu poštivanju istoga. Tu granicu podržava i poštuje sam Bog što je osobito pokazao u svome Sinu. Sukladno tome, apsolutnost ljudskog dostojanstva nije izvedena iz bilo kakvog čovjeka nego čovjeka radikalno ovisnog o svojem Stvoritelju. Stoga, kada se niječe Bog ili čovjekova radikalna ovisnost o njemu niječe se i apsolutna nepovredivost dostojanstva svakog ljudskog bića.¹⁸⁶ To pak rađa kulturu smrti koja je produkt strukture grijeha i u kojoj je ljudsko dostojanstvo izloženo povredi.¹⁸⁷ Sama rana istočnog grijeha umanjila je čovjekovo dostojanstvo jer je čovjek otpao od Boga koji je izvor toga dostojanstva. Svaki pojedinačni grijeh umanjuje ljudsko dostojanstvo jer se svakim grijehom čovjek udaljava od Boga. Teme grijeha i ljudskog dostojanstva povezane su i čine cjelovitu istinu o ljudskom dostojanstvu. Čovjek i Bog uvijek idu zajedno i svaka povreda ljudskog dostojanstva je grijeh jer je zapravo uvreda nanesena Bogu.¹⁸⁸ Zato se kulturi smrti koja baca sjenu besmisla na čitavo postojanje čovjeka treba suprotstaviti Evanđeljem života koje je odjeknulo stvaranjem čovjeka na sliku Božju za punu i savršenu sudbinu života. Tu inicijativu preuzima Crkva na tragu koncilske obnove koja je u središte stavila ljudsku osobu s čvrstom potvrdom vrijednosti ljudskog života i njegove nepovredivosti.¹⁸⁹ Bog se u Isus iz Nazareta utjelovio radi svakog čovjeka te je

¹⁸⁵ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 251-252.

¹⁸⁶ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, *Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika*, 40-41.

¹⁸⁷ Usp. EV, br. 12.

¹⁸⁸ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, *Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika*, 45.

¹⁸⁹ Usp. EV, br. 5-7.

dragovoljno za svakoga podnio muku i smrt na križu kao izraz najveće ljubavi. Upravo su njegovo utjelovljenje i otkupljenje svjedočanstvo Božje brige za sve ljude u kojoj se otkriva uzvišeno ljudsko dostojanstvo koje je predodređeno za vječni život.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, 43.

3. Savjest – susretište Boga i čovjeka

Pojam savjesti kroz povijest poznao je razna imena koja su joj se, u različitim civilizacijama i kulturama, a kasnije i filozofijama i teologijama, pridavala kao fenomenu koji je dubok i svestran. On je i danas aktualan i dio je širokog javnog diskursa. Kršćanska teologija nije prva započela obrađivati ovaj fenomen no svakako je u svojem produbljivanju i tumačenju ovog fenomena kroz svjetlo objave, spoznala važnost savjesti u čovjekovoj moralnoj strukturi i osobnosti. Zato je važno u ovom poglavlju prvo prikazati razvoj samog pojma i značenja savjesti kako bi se došlo do specifično kršćanskog poimanja moralne savjesti te njene uloge u konstituciji ljudske osobe.

3.1. *Pojam i značenje savjesti*

Stvarnost *savjesti* poznata je od samog početka ljudskoga roda te se kroz povijest očitovala spontano i objektivno u slavljinama zajednica te religijskim i magijskim obredima. Primitivni narodi nisu poznavali riječ *savjest* kao takvu. Razlog tome je što nisu mislili i izražavali se u apstraktnim pojmovima. Međutim, imali su kriterije po kojima su razlikovali „etičko dobro“ od „etičkog zla“.¹⁹¹ Sve su religije ili pak pojedina njihova razdoblja imali moralne norme i vrijednosti te poziv upućen ljudskoj slobodi da se za njih opredijeli. Središte te slobode nazivali su različitim simbolima i metaforama (srce, nutarnje oko, bubrezi), ali svi su ti nazivi bili ekvivalent kasnije nastaloj riječi *savjest*.¹⁹² Tako se tijekom vremena u ljudskoj povijesti pomalo rađalo jasno uvjerenje o otajstvenoj stvarnosti unutar čovjeka koja ga opominje da izbjegava zlo, a čini dobro. Iz toga se može zaključiti da je savjest antropološka datost, bitna oznaka ljudskog života koja stalno prati ljudsko djelovanje. Ona se ne pojavljuje u određenom povijesnom razdoblju niti na određenom stupnju kulturnog i društvenog razvitka. Ona nije produkt određene filozofije ili religije niti je rezervirana za određene društvene klase. Savjest je stara koliko i sam čovjek i bitno je i neotuđivo svojstvo njegove naravi.¹⁹³

¹⁹¹ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest. Moralno-duhovni život. Svezak prvi*, Split, 2003., 114-115.; Marijan VALKOVIĆ, *Savjest u moralnoj teologiji*, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2-3, 181-182.

¹⁹² Usp. Adalbert REBIĆ (ur.), *Savjest*, u: *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 844.

¹⁹³ Usp. Ivan KOZELJ, *Savjest. Put prema Bogu*, Zagreb, 1988., 37-38.

Grčka kultura i filozofija prva stvara izraz *syneidesis* – savjest, koji će prevladavati kroz cijelu povijest grčke filozofske misli i to u raznim varijantama koje su se uglavnom odnosile na njeno filološko značenje, a ne filozofsko-etičko. Grčka riječ *synoida* što bi u prijevodu značilo *zajedno znati* je glagolska formula koja izražava da je radni subjekt svjestan nekog događaja zajedno s nekom drugom osobom i eventualno je s njom suodgovoran. Sokrat tu drugu osobu prvi pounutrašnjuje i daje joj naziv *daimon* – duh. Pri tome se ne radi o etičkoj nego o spoznajnoj stvarnosti, kao nekom „Božjem glasu“ ili „naravnom zakonu“ koji nas nadilazi. Od IV. stoljeća prije Krista *synoida* dobiva specifičnu kvalifikaciju: označuje aktualno lošu savjest (Orest, Demosten) ili hipotetički lošu (Izokrat, Sofoklo) te savjest bez prigovora (Platon) pa i dobru savjest (Ksenofont, Demosten).¹⁹⁴ Zapravo, u ovom poslijesokratovskom razdoblju *synoida* se rabi za odnos ljudskog znanja i odgovornosti te tako postaje oznaka za kritičko promišljanje moralnog sadržaja ljudskog djelovanja.¹⁹⁵ Riječ *syneidesis* je imenička formula čije je značenje pretežno spoznajno, ali i psihološko ako govorimo o lošoj savjesti premda postoje neki elementi koji pokazuju tendencije prema etičkom pojmu savjesti, osobito kod pitagorejaca. Od I. st. prije Krista počinje prevladavati etički vidik savjesti što je novo u grčkoj filozofiji, no Grci je više-manje doživljavaju kao lošu odnosno kao onu koja prekorava. Latinska pak filozofija upotrebljava izraz *conscientia* (*con* + *scio* = *znati s (nekim)*) premda pozna i druge nazive. U razumijevanju *conscientie* mogu se razlikovati dvije struje. Jedna, s Ciceronom, naglašava „unutarnji uređeni zakon“. Druga, sa Senekom, vidi „živog duha kao svjedoka“ unutar čovjeka. Pri tom i jedna i druga stavljaju fokus na nutrinu čovjeka i to u etičko-moralnom smislu, a ne u spoznajnom, ne u smislu djelovanja, nego u ontološkom smislu koji nadilazi vidljivu stvarnost.¹⁹⁶

Stari zavjet imenicu *syneidesis* u prijevodu hebrejske Biblije (Septuaginta) spominje samo tri puta (Mudr 17, 10; Prop 10, 20; Sir 42, 18), a glagol *synoida* jedanput (Job 27, 6), što pokazuje na utjecaj helenističke kulture u židovskoj misli.¹⁹⁷ No iako se grčko pojmovlje za savjest u starom zavjetu pojavljuje rijetko, ipak pronalazimo religiozno tumačenje savjesti u izrazu *srce*, hebrejski *leb*, grčki *kardia*, čije se značenje proteže od fiziološkog organa do jezgre čovjekove osobe koja je središte religioznosti, a

¹⁹⁴ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 117-118.

¹⁹⁵ Usp. Marinko VIDOVIĆ, Biblijsko poimanje savjesti (Normirani sudac ljudskog ponašanja), u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Split, 2011., 95.

¹⁹⁶ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 118-121.

¹⁹⁷ Usp. Marinko VIDOVIĆ, Biblijsko poimanje savjesti (Normirani sudac ljudskog ponašanja), 98.

time i savjesti. Srce označuje osobnost kao cjelinu, kao njezin unutarnji život s čijom se djelatnošću veže odgovornost. Ono je sjedište religiozne spoznaje i u odnosu je s Bogom. U srcu čovjek spoznaje Boga i njegovu volju te odgovara na nju. Tu se čovjek određuje u odnosu prema sebi, prema Bogu i prema bližnjem. Ono što proizlazi iz srca stvar je cijelog unutarnjeg čovjeka i čini ga svjesno i djelatno odgovornim. Prije kor savjesti nalazimo u izrazu „spoticaj srca“ (usp. 1 Sam, 25, 31). Sjećanje na učinjena nedjela ostaje pohranjeno u savjesti tj. u srcu (usp. 1 Kr, 2, 44; Prop 7, 22). Savjest tj. srce hvali ili kori naša djela (usp. Job 65, 14; 2 Sam 24, 10). Kako bi čovjek prihvatio objavljenu Božju volju potrebno mu je „novo srce“ (usp. Ez 11, 19. 36, 26.).¹⁹⁸ Ne smijemo zaboraviti da je starozavjetni moral prvenstveno religiozno-objektivni odnosno da se promatra kroz ideju saveza s Bogom. Kada je riječ o srcu kao ekvivalentu savjesti, naglasak je na gledanju iz Božje perspektive.¹⁹⁹ Stari zavjet promatra savjest „u njezinu odnosu na osobnog Boga koji poziva čovjeka. U savjesti govori Bog (...) Sveto pismo promatra svjedočanstvo dobre savjesti i krize savjesti sa stajališta Božjeg znanja. Ispitivanje vlastite savjesti dobiva na značenju i ozbiljnosti ako imamo pred očima nepogrešivo ispitivanje s Božje strane. U savjesti čovjek osjeća da ga Bog zove i da je postavljen pred njegov sud.“²⁰⁰

Savjest je u Novom zavjetu refleksivni pojam temeljen na moralnim, religijskim i društvenim iskustvima. Pripada antropologiji prožetoj vjerom u Boga, nadom u otkupljenje i etosom ljubavi.²⁰¹ Novim zavjetom još uvijek dominira izraz *srce*, osobito evanđeljima koja ne donose riječ *syneidesis* (kod Iv 8,9 nalazi se samo u kasnijem kodeksu).²⁰² Nastavak i usavršenje starozavjetne tradicije donosi Isus stavljajući naglasak na nutrinu tj. unutarnji moralni zakon. Srce je središte čovjekova ćudorednog života i nove pravednosti. Sve dobro i sve zlo izlazi iz čovjekova srca (usp. Mt 7, 21-23). Isus naglašava apsolutnost „čistoće srca“ kao uvjet za „ulazak u život“ (usp. Mt 19, 16-19).²⁰³ Isus preokreće vrednovanje čovjekovih dijela u vrednovanje čovjeka. Čovjekova vrijednost sastoji se u sebedarju, u srcu, nutrini, konačno – savjesti, a ne u izvanjskoj čistoći ili daru.²⁰⁴ U Novom zavjetu nalazimo pojmove kao što su „dobra savjest“ (1 Tim

¹⁹⁸ Usp. Bonaventura DUDA, Savjest u Bibliji, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2-3, 157-159.

¹⁹⁹ Usp. Marijan VALKOVIĆ, Savjest u moralnoj teologiji, 183.

²⁰⁰ Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 156.

²⁰¹ Usp. Thomas SÖDING, Glas srca. Savjest u Novom zavjetu, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 7.

²⁰² Usp. Marijan VALKOVIĆ, Savjest u moralnoj teologiji, 184.

²⁰³ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 131-132.

²⁰⁴ Usp. Bonaventura DUDA, Savjest u Bibliji, 164-165.

1, 5.19; 1 Pt 3, 16, 21), „mirna savjest“ (Dj 23, 1), „čista savjest“ (Heb 9, 9.14), „zla savjest“ (Heb 10, 22), „okaljana savjest“ (Tit 1, 15). Prema tome je ona odjek Božje riječi u nama i našem djelovanju. Ona je odraz osobnog dijaloga čovjeka s Bogom i time je temelj moralne odgovornosti jer čovjek po njoj sluša Božji glas i prema njemu treba uskladiti svoje djelovanje.²⁰⁵ Iako u izvorniku sinoptičkih evanđelja ne nalazimo pojam *syneidesis*, ona nam ipak često donose govor o kreativnoj i istražiteljskoj funkciji savjesti. Takva savjest je izoštrena nevoljom bližnjega. Isus u prispodobama (npr. o Samaritancu (usp. Lk 10, 25-37)) smjera na pojedinačnu savjest koja spoznaje bližnjega u različitim životni situacijama. On želi da svi koji slušaju njegove prispodobe spoznaju Očevu volju u životnim prilikama i otkriju tko je bližnji kojemu je potrebna njihova pomoć. Osim toga, blaženstva i zahtjevi propovijedi na gori (Mt 5-7) predstavljaju Isusove čudoredne zapovijedi koje treba ispuniti i to na način da slobodne i spremne savjesti uvijek i iznova otkrivamo njihov zahtjev u novim životnim situacijama.²⁰⁶ Novi zavjet prikazuje savjest kao glas koji u čovjekovom srcu svjedoči kako se on ophodi prema zakonu i evanđelju, moralu i običaju, Bogu i bližnjemu, ukoliko se ophodi prema samom sebi. Ona čovjekovo znanje konstituira kao su-znanje tj. promatra čovjekovu samosvijest u ophođenju prema Bogu i svijetu.²⁰⁷

Sveti Pavao uvodi termin *syneidesis* – *savjest* u rječnik kršćanskih spisa te ga utemeljuje dajući mu kršćansko značenje. Pri tom spaja filozofsku grčku misao sa židovskom religijsko-teološkom tradicijom.²⁰⁸ Imenicu *syneidesis* u Novom zavjetu nalazimo trideset puta, a od toga dvadeset puta u Pavlovim poslanicama.²⁰⁹ No kako bi razumjeli cjeloviti Pavlov nauk o savjesti treba uzeti u obzir i izraze kao *dokimazo*, *kairos* i *nous*. Kod Pavla je savjest tijesno povezana s ljudskom osobom. Ona je u neku ruku vlastiti identitet ukoliko je ponašanje prema svojoj savjesti ponašanje prema sebi, a ponašanje prema savjesti bližnjega je ponašanje prema samom bližnjem.²¹⁰ Za Pavla je savjest obvezatna datost svakog pojedinca i susretište osoba. Ona je središte izbora, procjena i opredjeljenja te je kao takva dinamična: stalno se treba formirati, raste u ozračju

²⁰⁵ Usp. Suzana VULETIĆ, Savjest kao Božji dar čovjeku u kontekstu kulture života, u: *Diacovensia*, 27 (2019.) 4, 595.

²⁰⁶ Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije, u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Split, 2011., 56-58.

²⁰⁷ Usp. Thomas SÖDING, Glas srca, 131, 22.

²⁰⁸ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 134.

²⁰⁹ Usp. Marinko VIDOVIĆ, Biblijsko poimanje savjesti (Normirani sudac ljudskog ponašanja), 103.

²¹⁰ Usp. Bonaventura DUDA, Savjest u Bibliji, 166.

vjere i pod vodstvom Duha Svetoga, u svakom trenutku je sposobna procijeniti i odlučiti se (*dokimazein*) s obzirom na danu priliku (*kairos*) i s obzirom na druge. Svatko treba slijediti svoju savjest pa čak ako je ona objektivno kriva (usp. 1 Kor 8, 7-13; Rim 14, 2). Savjest je odgovorna izravno Bogu i potpada pod njegov sud i zato kažemo da je teonomna. Ona je suodnosna zbog čovjekovog stalnog odnosa s drugima. Ona je također kristonomna (usp. Rim 15, 1; 1 Kor 11,1), ukoliko slijedi Kristov život i primjer, te eklezionomna (usp. Rim 15, 2; 14, 20; 1 Kor 10, 23), ukoliko sa savjestima drugih uzajamno surađuje i izgrađuje Crkvu.²¹¹ Savjest i poganima preko naravi pokazuje zahtjev zakona (usp. Rim 2, 11). Ona je za njih učiteljica života kada ih veže za Božji zakon koji se očituje u redu stvorenosti i kada ih optužuje da rade protiv razuma. Nadalje, ona je mjesto u kojem Krist – Logos poučava pogane iako ga ne poznaju. Ona postaje jasnom i sigurnom kada se otvara svjetlu vjere koje ju prosvjetljuje. Živjeti po vjeri i živjeti po savjesti jedno te ista je stvar za kršćanina. Zapravo, savršena savjest je ona koja je prosvjetljena vjerom i nadahnutu ljubavlju.²¹²

Crkveni oci razvijaju učenje o savjesti koje baštine od prve Crkve. I kod njih je prisutno mnoštvo riječi i pojmova bez teološke izoštrenosti i precizacije. Pojam savjesti kod crkvenih otaca uglavnom se razumijevao kao nutrina osobe (kao srce, duh, grudi, stav duše, zakon Božji upisan u srcu...). Savjest se poistovjećuje s osobom no ponajviše se prikazuje kao Božji glas. Manje su razumijevali savjest u svjetlu moralnog suda, iako im ni to nije bilo nepoznato. Bili su uvjerenja da čovjek može razlikovati moralno dobro od moralnog zla prije nego li se odluči za svjesno i slobodno djelovanje. Ta sposobnost čudorednog razlikovanja prati čovjeka prije čina, u samom činu i nakon njega. Ona je svakom čovjeku urođena kao dar naravi.²¹³

Kod Augustina nalazimo prvu teološku interpretaciju poveznice između savjesti i čudoredne istine. On spaja biblijsko razumijevanje savjesti kao žive Božje riječi u srcu pravednika s uvjerenjem grčke filozofije da ljudski duh posjeduje urođenu čežnju za istinom. Ta čežnja smiruje se jedino u susretu s Bogom. Dijaloška struktura utisnuta u ljudski duh zajedno sa trajnim ljudskim nemirom za svojim izvorom u Bogu čine savjest istaknutim mjestom u čovjeku na kojem se susreće Božji poziv i ljudski odgovor.²¹⁴ Augustin savjest označuje kao sposobnost (grč. *synteresis*) i stavlja je u odnos s osobnim

²¹¹ Usp. *Isto*, 172-175.

²¹² Usp. Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 157-158.

²¹³ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 137.; Marijan VALKOVIĆ, *Savjest u moralnoj teologiji*, 185.

²¹⁴ Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, *Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije*, 49-50.

Bogom na čijem zakonu sudjeluje čovjek koji je stvoren na njegovu sliku. Božje svjetlo prodire do nutrine (savjesti) čovjeka i usmjerava čovjeka prema dobru što je izraz njegove najdublje biti.²¹⁵ U tom predjelu čovjek je u stalnoj povezanosti s Bogom. Svaka ljudska savjest je prijestolje Božje i Božji glas.²¹⁶ Tko gleda u svoju savjest, tamo će vidjeti i Boga jer je ona mjesto u čovjekovoj duši na kojem se nastanjuje sam Bog, na njemu predsjedava te zapovijeda i opominje. U nutрини čovjek postaje svjestan ljubavi prema Bogu. Ako želi ispitati svoju ljubav mora ispitati svoju savjest. Ako u njoj ne stanuje ljubav, onda ne stanuje ni Bog. Ljubav je pri tom ispunjenje svakog zakona i zato savjest ne spoznaje samo Božje zapovijedi nego ih i vanjskim djelovanjem ispunjava. Čudoredno se znanje za Augustina najprije sastoji u Dekalogu i zlatnom pravilu. Pri tom, božanski glas istine koji progovara u savjesti ne sastoji se samo u pružanju općih značajki čudorednog prirodnog zakona ili njihovog sažetka u zlatnom pravilu, nego mu je ona putokaz u konkretnim situacijama u kojima donosi odluku. Tako je savjest ujedno i događaj susreta s Bogom i čudoredna spoznajna moć sa zadatkom donošenja svjesne odluke između alternativa dobra i zla.²¹⁷

Skolastika razlikuje savjest kao trajnu sposobnost (*synteresis*) i kao sud koji izriče u pojedinačnim činovima (*conscientia*).²¹⁸ Toma Akvinski govori o *prasavjesti* kao urođenoj sposobnosti ljudskog uma kojom on spoznaje temeljna moralna načela. Njen moralni sud je općenit i pomisliv samo u obliku načela i ne može se izravno odnositi na neko konkretno djelovanje. Pojmom *conscientia* Toma tumači savjest u užem smislu. Ona je primjena općih načela na konkretnu situaciju. Njome se spoznaja *prasavjesti* primjenjuje na pojedinačni čin koji treba presuditi. Ta primjena se prema Tomi odvija na tri načina. Najprije priznajemo da smo učinili ili propustili učiniti neko djelo te kažemo da savjest svjedoči. Zatim donosimo sud posredstvom savjesti da smijemo ili ne smijemo učiniti neku stvar i tada kažemo da savjest potiče ili veže. Naposljetku donosimo sud posredstvom savjesti da je neko djelo učinjeno dobro ili loše te kažemo da savjest opravdava ili optužuje/grize. Savjest je čin razuma ali nije kao razum i volja neka posebna moć niti je habitualno i trajno stanje koje je čovjek stekao i trajno ga posjeduje.²¹⁹ Toma

²¹⁵ Usp. Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 158.

²¹⁶ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 142-143.

²¹⁷ Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije, 50-51.

²¹⁸ Usp. Robert James SMITH, *Conscience and Catholicism. The Nature and Fiction of Conscience in Contemporary Roman Catholic Moral Theology*, Lanham- New York – Oxford, 1998., 10-11.

²¹⁹ Usp. Iris TIĆAC – Ana GUŠIĆ, Uloga savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanju, u: *Acta ladertina*, 4 (2007.) 1, 5-6.

dakle daje intelektualističko poimanje savjesti kojim pojam *synteresis* označava apriorno čudoredno znanje, trajne vrednote i moralna načela koja su razumu izravno očita. Iz načela *synteresis* i prosudbe konkretnog slučaja na temelju razboritosti donosi sud savjesti (*conscientia*). Pri tom je sa spoznajom praktičnog uma povezana naravna sklonost volje koja je uvijek usmjerena na dobro koje spoznaje razumom. Osim toga, kako bismo donijeli ispravan sud savjesti potrebni su nam darovi Duha Svetoga, a osobito razboritost (*prudentia*).²²⁰

Rasprava i govor o savjesti kao funkciji intelekta i suda savjesti nastaviti će se sve do Dugog vatikanskog koncila. Koncilski nauk o savjesti pretpostavlja cjelovitu moralnu antropologiju u kojoj se pokazuje identitet savjesti, njezin najdublji smisao i značenje za ljudsku osobu.²²¹ Koncilskim tumačenjem savjesti prevladala je misao suvremenog dijaloškog personalizma. Ovakva teologija ponovno je u središte stavila svetopisamsku misao prema kojoj je osobni odnos s osobnim Bogom u dubini čovjekovog srca, u dubini savjesti, temeljna dijaloška struktura naše vjere.²²² Prema sržnoj koncilskoj definiciji „savjest je najskrovitija jezgra i svetište čovjeka, gdje je on sam s Bogom, čiji glas odzvanja u njegovoj nutrini.“²²³ Tako koncil savjest prikazuje kao ontološko-mističnu strukturu ljudske osobe te njenu moralnu strukturu poima personalistički.²²⁴ Prema tome, u savjesti se „prije svega odvija dijalog između Boga i čovjeka koji ga prvo poziva k sebi i u njegovu osobnu egzistenciju.“²²⁵ Nauk o savjesti osvjetljuje unutarnju strukturu osobe koja u dubini svoje savjesti „otkriva zakon koji ona sama sebi ne daje ali kojemu se mora pokoravati. Taj glas što ga uvijek poziva da ljubi dobro, a izbjegava zlo, kad zatreba, jasno odzvanja u intimnosti našeg srca: čini ovo, a izbjegavaj ono. Čovjek naime ima u srcu zakon što mu ga je Bog upisao. U pokoravanju tom zakonu jest isto čovjekovo dostojanstvo i po tom zakonu će mu se suditi.“²²⁶ Savjest, dakle, na neki način postavlja čovjeka naspram zakona, kojemu je ispunjenje ljubav prema Bogu i bližnjemu²²⁷, te biva

²²⁰ Usp. Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 158-159.; Robert James SMITH, *Conscience and Catholicism*, 5-6. 23-36.

²²¹ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 237. 239.

²²² Usp. Ivan FUČEK, *Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora*, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2-3, 202.

²²³ GS, br. 16.

²²⁴ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 238.; Charles E. CURRAN, *Conscience in the Light of the Catholic Moral Tradition*, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology*, No. 14, New York – Mahwah, N.J., 2004., 6-7.

²²⁵ Herbert SCHLÖGEL, *Razlučiti naglasci u shvaćanju savjesti*. Učiteljstvo od Drugog vatikanskog koncila, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 40.

²²⁶ GS, br. 16.

²²⁷ Usp. GS, br. 16.

svjedokom: njegove vjernosti ili nevjernosti tj. moralne čestitosti ili zloće. Samo osoba poznaje pravi odgovor na glas svoje savjesti koja je jedini njen svjedok jer sve što se zbiva u čovjeku vidljivo je samo njemu, a skriveno očima izvana. Taj razgovor čovjeka sa samim sobom zapravo je razgovor čovjeka s Bogom koji je autor zakona te prvi uzrok čovjeka kao i njegova posljednja svrha.²²⁸ Čovjek je dakle u svojoj najdubljoj intimi povezan s Bogom kao najvišim Dobrom s kojim je u stalnom dijalogu. Savjest pokazuje čovjeku kakav jest i kakav treba biti, a onda i što treba činiti. Ona je „vrijednost osobe kao moralnog bića.“²²⁹

Savjest je specifično iskustvo Boga kao transcendentalnog bića u dubini čovjeka. Bog je čovjekov najbliži „Ti“, a čovjek je u svojoj biti odgovarajuća aktualnost prema Bogu tako da je do u svoju najintimniju srž dijaloški sazdan. Tako pojmovi kao „glas“, „intima“, „srce“, „najskrovitija jezgra“, „svetište“, kojima se Koncil koristi označuju ono najdublje, božansko-egzistencijalno u čovjeku. Upravo u otkrivanju i prihvaćanju te strukture jest čovjekovo dostojanstvo. Naše ostvarenje ili neostvarenje kao osobe zahtjeva isti unutarnji zakon prema kojem će nam se suditi. Bog je nužnost koju čovjek treba u posluhu života potvrditi. U toj potvrdi ostvaruje se njegovo dostojanstvo.²³⁰

Stoga je savjest sama srž osobe čiji sud nije intelektualistički čin već zahvaća osobu u cjelini njezina postojanja te obvezuje unutarnju slobodu čovjeka jer je uz nju vezana. U njoj osoba dobiva dostojanstvo u vidu jedinstvene jasnoće koja je transcendentalna te obdarena dobrotom i istinom koji su neprolazni. Savjest je unutarnje svjetlo u kojem prepoznavamo Božje svjetlo te spoznaju moralnog izvora. Iz njega pak čovjek sebe spoznaje kao biće sposobno Božju volju upoznati i izvršiti. I razum i volja su usmjereni prema istom cilju, a to su dobro i istina. Moralna spoznaja očituje dobro i istinu prema kojoj je čovjek usmjeren. Čovjek je posve jedinstven u samom sebi kad su razum i volja otvoreni istinskoj vrednoti i spoznatom dobru te kada u svojoj savjesti, dohvaćen tim izvorom dobra i stine, živi u najtješnjem jedinstvu sa svojim Stvoriteljem čiji mu glas odzvanja u nutрини savjesti.²³¹

²²⁸ Usp. VS, br. 57-58.

²²⁹ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 238-239.

²³⁰ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 162-163. 166.; Ivan FUČEK, *Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora*, 205-207.

²³¹ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 238-239.

3.2. Dostojanstvo čovjekove moralne savjesti

Moralna savjest prisutna je u srcu osobe i nalaže joj u pravi čas činiti dobro, a izbjegavati zlo kako to izjavljuje Koncil.²³² Ona prosuđuje konkretna opredjeljenja potičući dobra, a prekoravajući zla. Svjedok je autoriteta istine jer se poziva na vrhovno Dobro čiju privlačnost čovjek osjeća i čije zapovijedi prihvaća. Slušajući glas savjesti, čovjek može čuti glas Boga koji govori i koji mu se u nutrini obraća.²³³ „Ona je svjedočanstvo samoga Boga čiji glas i čiji sud prodiru u tajnost čovjeka sve do korijena njegove duše (...) Moralna savjest ne zatvara čovjeka unutar neophodne i neprodorne samoće, nego ga otvara na poziv, na glas Božji. U tome i ni u čem drugom leži tajna i dostojanstvo moralne savjesti: naime da je ona mjesto, sveti prostor u kojem Bog govori čovjeku.“²³⁴ Dakako, Bog nije odmah i neposredno glas moralne savjesti u čovjeku. Da bi čovjek mogao čuti savjest kao autentični glas Božji nužno je da se oslobodi slijepe samovolje i suobliči objektivnim normama moralnosti.²³⁵ Čovjek obasjan svjetlom vjere treba težiti da glas njegove savjesti u njemu odjekuje kao Božji glas. Pri tom glas moralne savjesti koji u njemu odobrava objektivno dobro može se poistovjetiti s Božjim glasom ukoliko je Bog Summum Bonum – Vrhovno Dobro, a samim time i izvor svega dobra. Takvo odobravanje moralne savjesti je onda poput glasa koji osobi potvrđuje da je djelovala u skladu s Božjom voljom.²³⁶

Moralna savjest sud je „razuma po kojem ljudska osoba prepoznaje čudorednu kakvoću nekog konkretnog čina što ga kani izvršiti, što ga vrši ili ga je već izvršila. U svemu što govorili ili čini čovjek mora slijediti što je istinito i ispravno.“²³⁷ Tako je sud savjesti praktičan sud koji na konkretnu situaciju primjenjuje racionalno uvjerenje da treba ljubiti te činiti dobro, a izbjegavati zlo. Taj sud praktičnog razuma pripada naravnom zakonu i čini njegov temelj jer otkriva izvorno svjetlo o dobru i zlu koje se nalazi u srcu svake osobe kao odraz stvoriteljske mudrosti Božje. Naravni moralni zakon upućuje na objektivne i univerzalne zahtjeve moralnog dobra, a savjest je primjena tog zakona na konkretni slučaj. Time savjest oblikuje moralnu obvezu u svjetlu naravnog zakona:

²³² Usp. GS, br. 16.

²³³ Usp. KKC, br. 1777.

²³⁴ VS, br. 58.

²³⁵ Usp. GS, br. 16.

²³⁶ Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 244.

²³⁷ KKC, br. 1778.

čovjek je obavezan činiti ono što putem čina svoje savjesti spoznaje kao dobro koje je ovdje i sada pozvan činiti. Sud savjesti primjenjuje objektivni zakon na pojedinačan slučaj i potvrđuje sukladnost konkretnog ponašanja sa zakonom.²³⁸ Osim toga, sud savjesti ima zapovijedan karakter kao i naravni zakon. Ako čovjek postupi protivno tom sudu osuđuje ga njegova savjest kao najbliža norma osobne moralnosti. Dostojanstvo tog suda proizlazi iz istine o moralnom dobru i zlu koje je osoba pozvana slušati i izražavati. Božanski zakon kao univerzalno i objektivno načelo moralnosti naznačuje tu istinu. Prema tome, sud savjesti ne ustanovljuje zakon nego potvrđuje ovlast naravnog zakona i praktičnog razuma naspram vrhovnog dobra. Time sud savjesti nije samostalan i isključivi izvor odlučivanja o dobru i zlu nego je počelo posluha objektivnoj normi koja obvezuje na podudarnost njezinih odluka sa zapovijedima i nagradama koje su temelj ljudskog ponašanja.²³⁹

Dostojanstvo savjesti uvijek proizlazi iz istine. Zrelost savjesti i odgovornost njenih sudova sastoji se u neodgodivoj potrazi za istinom i prepuštanjem da nas ona vodi u djelovanju, a ne može se dovesti u vezu s oslobađanjem savjesti od objektivne istine.²⁴⁰ Sloboda savjesti temelji se na posredovanju subjektivne orijentacije, na priznanju slobode i dostojanstva čovjeka te orijentacije na istinu i objektivnosti u sudu. Spoznaja moralne istine uvijek je čovjekov cilj koji nije nikada dovršen nego se nalazi pred njim i na putu prema njemu čovjek je stalno pod vodstvom vlastite savjesti.²⁴¹ Savjest nije nepogrešiv autoritet. U savjesti i njenim sudovima uvijek postoji mogućnost pogreške. Budući da je čovjekova narav ranjena grijehom i izložena stalnom borbom protiv zla u čovjeku samom odnosno, upravo u njegovoj savjesti, čovjek je pozvan stalno prosuđivati dobro i zlo te je potreban odgoja moralne savjesti.²⁴²

Savjest je kao organ koji pripada našoj biti i nije stvoren izvan nas. No budući da je organ potrebni su joj rast, vježba i praksa. Čovjek je biće kojemu je potrebna pomoć drugih da bi postao ono što po sebi jest. Ovo antropološko ustrojstvo susrećemo u savjesti. Čovjek u sebi posjeduje organ spoznaje dobra i zla, no potrebna mu je pomoć drugih da bi postao ono što po sebi jest. Savjest dakle treba oblikovanje i obrazovanje kako ne bi

²³⁸ Usp. VS, br. 59.

²³⁹ Usp. VS, br. 60.

²⁴⁰ Usp. VS, br. 61.

²⁴¹ Usp. Jochen SAUTERMEISTER, Samooblikovanje kao samonavezivanje na dobro. Savjest kao praktična orijentacijska instancija iz moralno-psihološke perspektive, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 48-49.

²⁴² Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 244.

zakržljala i kako ju se ne bi pogazilo i iskrivilo.²⁴³ Ta formacija savjesti ne sastoji se u nametanju pravila i propisa na nekoga jer bi onda bila čisti legalizam. Formacija savjesti radije pretpostavlja čovjekov trud oko pristojnog življenja u svjetlu otvorenosti za moralnu istinu koja mu se otkriva jasno i uvjerljivo.²⁴⁴ Savjest ne može biti jedina i zadnja norma ćudorednosti. Kada bi ona bila norma moralnosti ne bismo mogli osporavati ispravnost nećijeg moralnog djelovanja. Za ispravnu savjest nužno je oslanjati se na objektivne i univerzalne norme ćudoređa.²⁴⁵ I zato vjerni svojoj savjesti, „kršćani se povezuju s ostalim ljudima u traženju istine i istinskom rješavanju tolikih moralnih problema koji nastaju u životu pojedinaca i u životu društva.²⁴⁶

Ispravna savjest podrazumijeva dakle objektivnu istinu koju čovjek prima i koja se pred njega racionalno postavlja na temelju njegove svrhe.²⁴⁷ Istina o ćudorednom dobru koju obznanjuje zakon razuma konkretno se i praktično prepoznaje razboritim sudom savjesti, stoga se razboritim čovjekom smatra onaj koji postupa u skladu s tim sudom.²⁴⁸ Savjest nije dana kao dogotovljena stvarnost. Ona je izraz naše osobne odgovornosti i zrelosti. Budući da ona prethodi, prati i slijedi naše djelovanje i budući da je mjesto susreta s Bogom koji nam objavljuje svoju volju naspram našeg života i djelovanja po čemu ćemo biti i suđeni, savjest je potrebna ozbiljnog i odgovornog odgoja.²⁴⁹

Odgoj savjesti podrazumijeva proces stalnog obraćanja prema dobru i istini te potragu za onim što želimo biti i što želimo u vjernosti Božjem pozivu činiti.²⁵⁰ U takvoj formaciji čovjek mora biti spreman mijenjati svoje mišljenje i shvaćanja te imati jasno svjetlo, spoznaju i načela po kojima će mijenjati svoja mišljenja i shvaćanja. Naša jasna spoznaja utječe na promjene shvaćanja, ali i naša volja za promjenom shvaćanja traži spoznaju volje Božje koju mi onda savjest u konkretnoj situaciji otkriva.²⁵¹ Svrha odgoja savjesti i spoznaje moralno objektivnog dobra i istine sastoji se u postizanju zrele savjesti tj. moralno zrele spoznaje osobe koja može razlikovati dobro od zla. Zrela ili ispravna

²⁴³ Usp. Josphe RATZINGER, *O savjesti*, Split, 2009., 78-79.

²⁴⁴ Usp. German GRISEZ – Russell SHAW, *Conscience: Knowledge of Moral Truth*, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology, No. 14*, New York – Mahwah, N.J., 2004., 45.

²⁴⁵ Usp. Iris TIĆAC – Ana GUŠIĆ, *Uloga savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanju*, 3.

²⁴⁶ GS, br. 16.

²⁴⁷ Usp. VS, br. 61.

²⁴⁸ Usp. KKC, br. 1780.

²⁴⁹ Usp. Petar ŠOLIĆ, *Odgoj kršćanske savjesti*, u: *Crkva u svijetu*, 17 (1982.) 3, 212.

²⁵⁰ Usp. Richard M. GULA, *The Moral Conscience*, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology, No. 14*, New York – Mahwah, N.J., 2004., 54.

²⁵¹ Usp. Slavko PAVIN, *Odgoj savjesti – odgoj za novo doba*, u: *Obnovljeni život*, 48 (1993.) 6, 613.

savjest jest slobodna savjest koja u donosu prema istini i dobru vodi ka izgradnji čovjeka kao moralnog bića. Sloboda i moralno dobro izgrađuju zrelu ljudsku osobu na Božju sliku i priliku te očituju dostojanstvo moralne savjesti. Sloboda je potvrda ovog dostojanstva koje izvire iz moralne spoznaje dobra i istine što potvrđuje vrijednost „biti čovjek“.²⁵² Zrela savjest je u dijalogu s različitim izvorima moralne mudrosti iz kojeg konačno za sebe donosi sud.²⁵³ Vrhunac zrelosti sastoji se u savjesti koja kao unutarnji kompas ljubavi usmjerava čovjekovo djelovanje tako da vanjski zakon više nije ni potreban. Zrela savjest je sigurna savjest odnosno savjest koja jasno odzvanja u intimnosti srca te točno i nedvojbeno upozorava na činjenje dobra, a izbjegavanje zla. No nijedna savjest nije izuzeta od pogreške. Zato je uvijek potrebno prizivati Božju pomoć i milosrđe. Zrela savjest je nježna, osjetljiva savjest budući da jasno i budno razlikuje dobro od zla pa i u najzamršenijim situacijama te je osjetljiva na pokrete duha i motive za djelovanje.

Tko posjeduje sigurnu i nježnu savjest u susretu s njenim nalogom ima dužnost slijediti njezin glas.²⁵⁴ „Ipak nerijetko se događa da je savjest uslijed nesavladiva znanja u zabludi, a time ipak ne gubi svoga dostojanstva.“²⁵⁵ Nesavladivo neznanje je ono kojeg subjekt nije svjestan i iz kojeg ne može sam izaći. Ako je bez krivnje, ne oduzima savjesti njeno dostojanstvo jer ne prestaje govoriti u ime one istine o dobru koju je subjekt pozvan iskreno tražiti, iako nas usmjeruje na način koji odudara od objektivnog moralnog reda. No iako je neko zlo počinjeno zbog nesavladiva znanja ili pogrešnog suda bez krivnje, ono ne prestaje biti zlo neredom u odnosu prema istini o dobru, iako može biti takvo da se ne mora kriviti osoba koja ga počinji. Ono i dalje ne pridonosi moralnom rastu osobe niti je usavršava niti pomaže dostići vrhovno dobro.²⁵⁶ No savjest ugrožava svoje dostojanstvo kad je pogrešna s krivnjom. To se događa kada čovjek malo brine oko potrage za istinom i dobrom i kada savjest zbog grešne navike postane gotovo slijepa.²⁵⁷

Zrela savjest iziskuje kako unutarnju tako i vanjsku dimenziju. Vanjska dimenzija podrazumijeva dijalog s drugim osobama. Ona je zajednica običaja, odnosno sama Crkva bez koje bi savjest bila osuđena na hirovitost i ovisnost o društvenim utjecajima.²⁵⁸ Zato

²⁵² Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 241.

²⁵³ Usp. Richard M. GULA, *The Moral Conscience*, 57.

²⁵⁴ Usp. Valentin POZAIĆ, *Zrela savjest*, u: *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 508-510.

²⁵⁵ GS, br. 16.

²⁵⁶ Usp. VS, br. 63.; Usp. Valentin POZAIĆ, *Zrela savjest*, 507-508.

²⁵⁷ Usp. GS, br. 16.

²⁵⁸ Usp. Ivica RAGUŽ, *Crkva kao mjesto „proširene savjesti“*. Dogmatsko-teološko promišljanje o odnosu Crkve i savjesti, u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAN (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Split, 2011., 81-82.

kršćani moraju brižno paziti na svetu i sigurnu nauku Crkve u oblikovanju svoje savjesti. „Po Kristovoj je volji Katolička Crkva učiteljica istine i njezina je zadaća da Istinu, koja je Krist, navješćuje i autentično uči, a ujedno da i načela moralnog reda, što proistječu iz same ljudske naravi, svojim ugledom objavljuje i potvrđuje.“²⁵⁹ Zbog toga Crkva nikada ne zadire u slobodu savjesti jer je savjest uvijek i jedino slobodna u istini i jer Učiteljstvo ne donosi savjesti strane istine nego joj očituje istine koje bi već morala posjedovati i razvijati počevši od samog čina vjere.²⁶⁰

Put ka istini i dobroti svakako je izazovan i ne lak. Što se više uspinje u visine dobra, čovjek sve više otkriva ljepotu što se nalazi u trudu oko istine u kojoj otkriva vlastito spasenje. No zadržati se na samo našim postupcima dovodi nas u opasnost da kršćanstvo svedemo na puki moralizam. Objektivno ispravni sud savjesti nema posljednju riječ. Novost kršćanstva sastoji se u Logosu kao uosobljenoj Istini čija milost donosi iskupljenje i nestanak krivnje te istinu doista čini otkupiteljskom, što daleko nadilazi naše sposobnosti i nesposobnosti. Spoznati i iskusiti to oslobađa nas čuti poruku savjesti jasno i bez straha.²⁶¹ Kristova osoba središte je kršćanske savjesti koja u njoj nalazi svoj izvor kao objavljena istina svakom čovjeku osobno.

Svaki čovjek sa svojom slobodom i savješću prilazi Kristu pojedinačno te postavlja pitanje moralne spoznaje dobra kao punine i smisla života. Kristov poziv je poziv apsolutnog Dobra koji čovjeka privlači u njegovoj nutrini. Zato kažemo da u ljudskoj savjesti otkrivamo poziv koji nam Bog upravlja u Kristu.²⁶² U nama „kroz savjest odzvanja unutarnja jeka Kristovog poziva za njegovo nasljedovanje. Kroz nju čovjek snažno osjeća da je njegova egzistencija iznutra čvrsto vezana na Krista.“²⁶³ Savjest novog stvorenja u Kristu čine razum prosvjetljen vjerom, volja informirana ljubavlju te cjelovitost osobe koja je okrenuta ka vječnom određenju u prisutnosti Kristova Duha koji djeluje u njoj. Ona se odnosi prema Trinitarnom misteriju.²⁶⁴ Unutarnji je odraz Božje slike u čovjeku i „interiorizirana Kristova *kerygma* koja je postala i čovjekova osobna Riječ.“²⁶⁵

²⁵⁹ DH, br. 11.

²⁶⁰ Usp. VS, br. 64.

²⁶¹ Usp. Josph RATZINGER, *O savjesti*, 51-54.

²⁶² Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 242.

²⁶³ Bernard HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 155.

²⁶⁴ Usp. Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 187.

²⁶⁵ Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 242.

Kršćani u otajstvu utjelovljene Riječi spoznaju da u njima živi Krist koji se obraća njihovoj savjesti. Ona ne osiromašuje niti ograničava autonomiju čovjeka nego ga izdiže ka svrsi koju mu je Bog namijenio: ka vječnim i nad-spoznatljivim nebeskim dobrima. Savjest će biti to ispravnija što više u ljudsku slobodu uraste Kristova osoba u kojoj čovjek nalazi najviše dobro i istinu.²⁶⁶ Ta savjest koja je oblikovana uskrslim Kristom je novi Zakon života koji je kršćanin pozvan živjeti i „kojemu je ispunjenje ljubav prema Bogu i bližnjemu.“²⁶⁷

3.3. Obnova čovjeka u svjetlu kršćanske objave

Teološka antropologija koja predstavlja čovjeka kao slobodno i razumsko biće bitno određuje smisao i sadržaj kršćanske etike. Ona kršćansku etiku stavlja u kontekst temeljne istine da je čovjek slika Božja i Božji partner, stvoren radi njega samog da uspostavi odnos i partnerstvo s Bogom koji mu se objavljuje. Čovjek kao slobodno i racionalno biće treba svoje moralno djelovanje uskladiti s tom slikom. Tako kršćanska etika svoju autonomiju utemeljuje na teonomiji. Ta teonomija pretpostavlja čovjekovu autonomiju što znači da čovjek nije samo član svijeta kako se to smatralo u helenizmu, nego je prema biblijskoj objavi kruna i upravitelj svijeta.²⁶⁸ Zato se čovjek ne vara „kada se priznaje višim od tvarnih elemenata i kad se ne smatra samo česticom prirode ili anonimnim elementom ljudskog društva.“²⁶⁹ Čovjek razumom nadilazi sveukupnost stvari i po njemu ima udjela u božanskom umu.²⁷⁰

„U osnovi moralnog života leži dakle načelo opravdane autonomije čovjeka, osobni sadržaj njegovih čina. Moralni zakon dolazi od Boga i uvijek u njemu nalazi svoje izvorište: na temelju naravnog zakona, koji potječe iz božanske mudrosti, on je istodobno čovjekov vlastiti zakon.“²⁷¹ Prirodni je zakon usađen u čovjeka, a čovjekova spoznaja moralnog zakona urođena mu je sposobnost (usp. Rim 2, 14).²⁷² Ta je pak sposobnost kreativna i omogućuje mu istraživanje, vrednovanje i prosuđivanje konkretnih situacija

²⁶⁶ Usp. *Isto*

²⁶⁷ GS, br. 16.

²⁶⁸ Usp. Tonči MATULIĆ, Kršćanska i univerzalna etika u bioetičkoj problematici, 116-117.

²⁶⁹ GS, br. 14.

²⁷⁰ Usp. GS, br. 15.

²⁷¹ VS, br. 40.

²⁷² Usp. Tonči MATULIĆ, Kršćanska i univerzalna etika u bioetičkoj problematici, 118.

sukladno čemu on individualizira norme koje navise odgovaraju zahtjevima vrijednosti u danoj situaciji. Tako se čovjek otkriva kao autonomna veličina, no sve počiva na Bogu „kao metafizičkom temelju mogućnosti čovjekove sposobnosti moralne spoznaje.“²⁷³

Čovjek posjeduje mogućnost spoznaje dobra i istine te zato neumorno traga za njima. On želi proniknuti krajnju istinu koja se nalazi u samom temelju stvari. Tu se njegova racionalna djelatnost pokazuje nedostatna i potrebna je usavršavanja koje se odvija po božanskoj mudrosti koja jedina može dati čovjeku pravo usmjerenje koje ga od vidljivog vodi ka nevidljivom. Ta mudrost je istina koja jedina ima moć osloboditi čovjeka i usmjeriti ga ka spoznaji dobra i pravednosti.²⁷⁴ Svako spoznato dobro „obvezuje temeljem svojega unutarnjega, razumskoga razumijevanja dobra, naime onoga što treba činiti, odnosno zla, koje treba izbjegavati.“²⁷⁵ Što je osoba više na putu istine, to je istinskije i opravdanije njeno pozivanje na savjest, koja je po svojoj naravi i upućena na istinu i vrijednosti čudorednog reda.²⁷⁶ Čovjek se dobru i istini okreće u svojoj slobodi koja je „izniman znak božanske slike u čovjeku.“²⁷⁷ Bog je htio da ga čovjek traži iz vlastite pobude. Stoga ga je prepustio rukama njegove vlastite odluke kako bi prema svjesnom i slobodnom izboru prijanjao uza nj i postigao potpuno i blaženo savršenstvo.²⁷⁸

No čovjek je od svojih početaka zlorabio tu slobodu i okrenuo se protiv Boga želeći postići svoj cilj izvan njega. To je podijelilo čovjeka u njemu samom i u njegovim odnosima, unijelo nesklad te poremetilo dužno usmjerenje čovjekovo prema njegovu posljednjem cilju i unijelo moralni nered.²⁷⁹ Tako je narav ljudske osobe ranjena grijehom te se on rađa sklon grijehu i u okolini uvijek nalazi nove poticaje za grijeh. Tome može odoljeti jedino božanskom milošću i ne bez velikog napora.²⁸⁰ S Isusom je pala ljudska narav obnovljena i uzdignuta na više dostojanstvo po njegovu utjelovljenju, po kojem se sjedinio sa svakim čovjekom, te njegovu pashalnom otkupljenju. U njemu se otkriva misterij čovjeka.²⁸¹ Tako je Kristova osoba postala izvor i središte ljudske savjesti u kojoj se otkriva uzvišen poziv koji nam Bog upravlja po Kristu.²⁸² Spasenjem u Kristu čovjek

²⁷³ Usp. Tonči MATULIĆ, *Metamorfoze kulture*, 574.

²⁷⁴ Usp. Tonči MATULIĆ – Ante BEKAVAC, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, 50.

²⁷⁵ Usp. Jochen SAUTERMEISTER, Samooblikovanje kao samonavezivanje na dobro, 50.

²⁷⁶ Usp. Valentin POZAIĆ, Zrela savjest, 513-514.

²⁷⁷ GS, br. 17.

²⁷⁸ Usp. GS, br. 17.

²⁷⁹ Usp. GS br. 13.

²⁸⁰ Usp. Tonči MATULIĆ, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, 16.

²⁸¹ Usp. GS, br. 22.

²⁸² Usp. Ante BEKAVAC, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, 242.

je stavljen u novi odnos prema zakonu. Zakon ga ne veže izvana kao roba niti ga optužuje zbog grešnog stanja. Čovjek stoji pod zakonom slobode i milosti koja ga iznutra vodi i poučava da čuje i slijedi Očev glas.²⁸³

Zakon upisan u ljudsku narav dar je Božje stvarateljske i otkupiteljske ljubavi. Bog je istovremeno stvoritelj i otkupitelj čovjeka i samog tog zakona u čovjeku. Čovjeku stvorenom na Božju sliku i otkupljenom po njegovom Sinu, koji je njegov trajni lik, Bog otvara pogled na korijen i izvor moralnog ustrojstva i identiteta čovjeka. Čovjek mora sačuvati cjelovitim svoje moralno ustrojstvo i identitet kako bi sačuvao samog sebe cjelovitim, a to čini čuvajući moralnu spoznaju dobra i zla kao nositeljicu moralnog integriteta. Sam Bog se u savjesti obraća čovjeku tim jezikom zato glas ispravne savjesti i nazivamo Božjim glasom u čovjeku.²⁸⁴

Prije nego što savjest uvedemo kao prosudbenu moralnu instancu, ona je prije svega mjesto gdje čovjek u ljubavi susreće Boga i gdje ga vjerom može gledati. Značenje savjesti nosi u sebi cijeli odnos čovjeka s Bogom te je u tom smislu „transmoralno“. Zapravo, tek na temelju toga smisla, savjest može postati moralna instanca u istaknutom smislu.²⁸⁵ Savjest nije prvenstveno usmjerena ka onome što smijemo ili ne smijemo raditi tj. nekom predmetu ili činu nego prema aktualizaciji vlastite egzistencije, vlastitog „ja“. To znači da je prvenstveno usmjerena prema osobi. Ona nas upućuje u istinu kakvi trebamo biti i kakvi jesmo, a tek onda što činimo. Njezina funkcija podrazumijeva stvaranje i vrednovanje konkretnih okolnosti i odnosa sa svijetom, s bližnjima i sa zadnjim smislom svega – Bogom – onako kako se odnose prema realizaciji naše osobe, našeg „ja“.²⁸⁶

Drugim riječima, savjest je organ personalizacije. Pri tom personalizacija ne znači privatizacija jer se čovjek razvija kao osoba tek u zajedništvu s drugima te u korjenitoj povezanosti s Bogom koji je zadnji razlog njegova bitka. Savjest mi dakle govori da li ja, služeći se svojom slobodom i odgovornošću, napredujem ili nazadujem u razvitku vlastite osobe imajući pri tom u vidu bližnjega s kojim sam povezan i Boga kao temelj svoje egzistencije.²⁸⁷ Zato je važno da „svatko bude prisutan samom sebi da bi čuo glas vlastite savjesti. Taj je zahtjev nutrine što potrebniji što nas život često izlaže opasnostima da

²⁸³ Usp. Bernarda HÄRING, *Kristov zakon*, sv. I., 379.

²⁸⁴ Usp. *Isto*, 245.

²⁸⁵ Usp. Eberhard SCHOCKENHOFF, Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije, 50.

²⁸⁶ Usp. Marijan VALKOVIĆ, Savjest u moralnoj teologiji, 193.

²⁸⁷ Usp. *Isto*

zanemarimo svako promatranje sebe, ispitivanje ili razmišljanje o svom ponašanju.“²⁸⁸ Savjest se dašto odnosi i prema moralnosti pojedinih čina, ali oni dobivaju vrijednost tek u sklopu cjeline i apsolutnosti. Time je čovjek po savjesti konačno suočen s apsolutnim smislom i sadržajem života tj. Bogom. Ovime savjest nadilazi psihološku i etičku razinu u strogom smislu riječi, a poprima „transmoralnu“ ili ontološko transcendentalnu vrijednost. Ona ljudsku osobu usmjeruje prema zadnjem smislu i razlogu postojanja.²⁸⁹ Ona ovdje i sada „interiorizira trinitarni poziv, Kristov i Crkve, ali sve to pretkazuje i anticipira neizrecivi dijalog u blaženoj egzistenciji.“²⁹⁰

²⁸⁸ KKC, br. 1779.

²⁸⁹ Usp. Marijan VALKOVIĆ, *Savjest u moralnoj teologiji*, 194.

²⁹⁰ Ivan FUČEK, *Osoba – savjest*, 191.

Zaključak

Čitava biblijska antropologija temelji se na tvrdnji da je čovjek stvoren na sliku Božju. Stvorenost na sliku Božju čovjeka stavlja u jedinstveni položaj pred Stvoriteljem i stvorenjem. Čovjek kao slika Božja uživa poseban status u stvorenom svijetu. Ova nam antropologija otkriva moralnu strukturu čovjeka. On je jedino biće s kojim Bog stupa u dijalog i time mu pokazuje dijalošku crtu njegove naravi u kojoj se možda i najvidljivije očituje karakterističnost slike Božje. Jedino je čovjek sugovornik Božji između svih stvorenja sposoban slušati Boga, razumjeti ga i živjeti pred njegovim licem. Temelj kršćanskog morala je događanje koje se odvija u susretu čovjeka s Bogom, u dijalogu između „ja“ i Ti“. Moralna struktura osobe pokazuje da je čovjek pozvan na svetost i savršenstvo koji proizlaze iz susreta s Bogom po Isusu Kristu. Prema biblijskom shvaćanju moral svoje korijene ima u prethodnom daru života, razuma i slobodne volje te iznad svega u milosnoj ponudi intimnog zajedništva s Bogom.

Izrazita komponenta moralnog ustrojstva čovjeka kao slike Božje jest dar razuma. Razumom koji je otvoren i usmjeren prema objektivnom moralnom dobru i istini, u kojima spoznaje izvore moralnosti, čovjek dolazi do svoje punine. Razum i vjera u svojoj međuovisnosti pokazuju moralnu strukturu ljudske osobe i oboje su autentični izrazi čovjeka kao moralnog bića očitujući njegovu sposobnost da spozna Boga i odgovori na njegov poziv.

Dar slobode se ubraja u prvotne vrijednosti ljudskog života, konstitutivan je element čovjeka stvorenog na sliku Božju i „izuzetan je znak Božje slike u čovjeku.“ Čudoredno-duhovno ponašanje moguće je samo ondje gdje je sloboda stoga je ona središnja os moralnog života i bez nje ne možemo govoriti o ljudskoj osobi niti razumjeti govor o moralnoj spoznaji. Slobodnim činom čovjek treba težiti prema vrhovnom Dobru kroz pojedina dobra koja su usklađena sa zahtjevima njegove naravi i poziva koji mu upućuje Bog.

Dostojanstvo ljudske osobe svoj temelj nalazi u čovjekovoj stvorenosti na sliku Božju i svoje puno ostvarenje nalazi u pozivu na božansko blaženstvo i u čovjekovu odgovoru na taj poziv. Čovjek stoji moralno odgovoran pred Bogom u svojoj duhovno-tjelesnoj konstrukciji i nije slučajni rezultat slijepih sila nego je u svojoj osobi jedinstven i neponovljiv. Tu se nalazi najdublji uzrok dostojanstva čovjeka obdarenog razumom, slobodom i voljom.

Po daru savjesti, koja je njegova jezgra i svetište, čovjek otkriva Božji glas koji mu govori u dubini te savjesti. Taj glas što ga uvijek poziva da ljubi dobro, a izbjegava zlo jest zakon što mu ga je Bog upisao. U pokoravanju tom zakonu jest isto čovjekovo dostojanstvo i po tom zakonu će mu se suditi. Dostojanstvo moralne savjesti uvijek proizlazi iz istine. Zrelost savjesti i odgovornost njenih sudova sastoji se u neodgodivoj potrazi za istinom i prepuštanjem da nas ona vodi u djelovanju.

Čovjek je spašen u Sinu Božjemu koji je Krist, utjelovljen u osobi Isusa iz Nazareta. U njemu je ljudska narav uzdignuta na više dostojanstvo, a istina o čovjekovom smislu i konačnom cilju zasjala je na njegovu licu. Tako, razum najveće dobro i najveću istinu dodiruje u osobi utjelovljenje Riječi uz koju pristaje s vjerom, a sloboda biva oslobođena kako bi mogla biti ponovno osposobljena za prikladno djelovanje u smjeru spasenja. I ljudska savjest biva to ispravnija što više u ljudsku slobodu uraste Kristova osoba u kojoj čovjek nalazi najviše dobro i istinu.

Naše istraživanje o moralnom ustrojstvu čovjeka u svjetlu kršćanske objave pokazalo je da je čovjek stvoren od Boga u pravednosti i svetosti, sposoban Boga spoznati i ljubiti kao najveće dobro. Dramatična činjenica grijeha ukazuje da je taj odnos prema Bogu bio fundamentalno poremećen i da je Božjim spasiteljskim zahvatom moralno ustrojstvo čovjeka obnovljeno u osobi Isusa Krista, kako će to istaknuti i sam nauk Drugog vatikanskog koncila koji naučava da otajstvo čovjeka postaje jasno u otajstvu utjelovljene Riječi.

Literatura

a) Izvori:

1. *Biblija. Stari i Novi zavjet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2012.
2. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1993.
3. DENZINGER, Heinrich –HÜNERMANN, Peter, *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, UPT, Đakovo, 2002.
4. *KATEKIZAM KATOLIČKE CRKVE*, Hrvatska biskupska konferencija – Glas koncila, Zagreb, 1994.

b) Dokumenti crkvenog učiteljstva:

1. IVAN PAVAO II, *Fides et ratio*. – *Vjera i razum. Enciklika svim biskupima Katoličke crkve o odnosu vjere i razuma* (14. IX. 1998.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013.
2. IVAN PAVAO II, *Veritatis splendor* – *Sjaj istine. Enciklika o nekim temeljnim pitanjima moralnog naučavanja Crkve* (6. VIII. 1993.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.
3. IVAN PAVAO II, *Reconciliatio et paenitentia* – *Pomirenje i pokora. Postsinodalna apostolska pobudnica o pomirenju i pokori* (2. XII. 1984.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.
4. IVAN PAVAO II, *Redemptor hominis* – *Otkupitelj čovjeka. Nastupna enciklika na početku papinske službe* (4. III. 1979.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.
5. IVAN PAVAO II., *Evangelium vitae* – *Evandjelje života. Enciklika o vrijednosti i nepovredivosti ljudskog života* (25. III. 1995.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995.
6. PAPINSKA BIBLIJSKA KOMISIJA, *»Što je čovjek?« (Ps 8, 5). Putovanje kroz biblijsku antropologiju* (30. IX. 2019), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2022.

7. PAPINSKA BIBLIJSKA KOMISIJA, *Biblija i moral. Biblijski korijeni kršćanskog djelovanja* (11. V. 2008.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2010.
8. ZBOR ZA NAUK VJERE, *Naputak o kršćanskoj slobodi i oslobođenju* (22. III. 1986.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.

c) Knjige:

1. BEKAVAC, Ante, *Izvori moralne spoznaje u svjetlu nauka Drugog vatikanskog koncila*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2022.
2. BENEDIKT XVI., *Naučiti vjerovati. Duhovna poruka nade i ohrabrenja*, Verbum, Split, 2013.
3. CESSARIO, Romanus, *Kreposti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
4. COURTH, Franz, *Kršćanska antropologija. Bog-čovjek-svijet*, Forum bogoslova Đakovo, Đakovo, 1998.
5. DOGAN, Nikola, *U potrazi za Bogom. Kršćanin u postmodernom vremenu*, Biblioteca Diacovensia, Đakovo, 2003.
6. FUCHS, Josef, *Christian morality: The Word becomes flesh*, Grill and Macmillan, Dublin – Georgetown University Press, Washington, 1987.
7. FUCHS, Josef, *Human Values and Christian Morality*, Gill and Macmillan, Dublin, 1970.
8. FUČEK, Ivan, *Osoba – savjest. Moralno-duhovni život. Svezak prvi*, Verbum, Split, 2003.
9. FUČEK, Ivan, *Grieh – obraćenje. Moralno-duhovni život. Svezak treći*, Verbum, Split, 2004.
10. HÄRING, Bernard, *Kristov zakon. Prvi svezak. Opća kršćanska moralna teologija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
11. HÄRING, Bernard, *Kristov zakon. Drugi svezak. Prvi dio posebne moralne teologije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973.
12. KOZELJ, Ivan, *Savjest. Put prema Bogu*, FTI, Zagreb, 1988.

13. MATULIĆ, Tonči, *Čovjek zarobljen ohološću i oslobođen milosrđem*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2020.
14. MATULIĆ, Tonči, *Metamorfoze kulture. Teološko prepoznavanje znakova vremena u ozračju znanstveno-tehničke civilizacije*, Glas koncila, Zagreb, 2008.
15. NEMET, Ladislav, *Teologija stvaranja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
16. POPOVIĆ, Anto, *Od slike Božje do Božjeg sinovstva. Povezanost Staroga i Novoga zavjeta na primjeru egzegetsko-teološke analize odabranih svetopisamskih tekstova*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2008.
17. REBIĆ, Adalbert, *Stvaranje svijeta i čovjeka*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1996.
18. RATZINGER, Jozeph, *Uvod u kršćanstvo. Predavanja o apostolskom vjerovanju s novim uvodnim ogledom*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2017.
19. RATZINGER, Jozeph, *O savjesti*, Verbum, Split, 2009.
20. SCOLA, Angelo – MARENGO, Gilfredo – LÓPEZ, Javier P., *Čovjek kao osoba. Teološka antropologija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2003.
21. SMITH, Robert James, *Conscience and Catholicism. The Nature and Fiction of Conscience in Contemporary Roman Catholic Moral Theology*, University Press of America, Lanham- New York – Oxford, 1998.

c) Članci:

1. BALTAHASAR, Hans Urs, Devet teza za kršćansku etiku, u: *Bogoslovska smotra*, 45 (1976.) 4, 467-478.
2. CORETH, Emerich, Smisao čovjekove slobode, u: *Obnovljeni život*, 53 (1998.) 4, 391-402.
3. CURRAN, Charles E., Conscience in the Light of the Catholic Moral Tradition, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology*, No. 14, Paulist Press, New York – Mahwah, N.J., 2004.

4. DUGALIĆ, Vladimir, Božja objava u Kristu – ishodište kršćanskog morala, u: Marijan STEINER – Ivan ŠESTAK (ur.), *Aktualne moralne teme. Međunarodni znanstveni simpozij uz 90. obljetnicu života p. Ivana Fučeka S.J.*, FTI, Zagreb, 2016.
5. DUDA, Bonaventura, Savjest u Bibliji, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2-3, 151-179.
6. FUČEK, Ivan, Savjest u nauci Drugog vatikanskog sabora, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977.) 2-3, 204-214.
7. GOLUB, Ivan, Čovjek- slika Božja (Post 1, 26). Novi pristup starom problemu, u: *Bogoslovska smotra*, 41 (1971.) 4, 381-394.
8. GRISEZ, German – SHAW, Russell, Conscience: Knowledge of Moral Truth, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology, No. 14*, Paulist Press, New York – Mahwah, N.J., 2004.
9. GULA, Richard M., The Moral Conscience, u: Charles E. CURRAN (ur.), *Conscience. Readings in Moral Theology, No. 14*, Paulist Press, New York – Mahwah, N.J., 2004.
10. MARASOVIĆ, Špiro, Sloboda i odgovornost, temelj kršćanskoga ponašanja, u: *Crkva u svijetu*, 40 (2005.) 4, 445-464.
11. MARASOVIĆ, Špiro, Sloboda i odgovornost, temelj kršćanskoga ponašanja (II.), u: *Crkva u svijetu*, 41 (2006.) 1, 26-42.
12. MATULIĆ, Tonči, Kršćanska i univerzalna etika u bioetičkoj problematici, u: Josip GRBAC (ur.), *Kršćanska i/ili univerzalna etika. Zbornik radova znanstvenog simpozija, „Josip Turčinović“*, Pazin, 2003.
13. MATULIĆ, Tonči – BEKAVAC, Ante, Dostojanstvo ljudske osobe prema nauku Drugog vatikanskog koncila u svjetlu suvremenih kulturnih dinamika, u: *Crkva u svijetu*, 58 (2023.) 1, 32-53.
14. MATULIĆ, Tonči, Sloboda i racionalnost u svjetlu evolucionizma kao totalnoga svjetonazora ili: Pitanje o čovjeku u svjetlu stvaranja i evolucije?, u: *Diacovensia*, 20 (2012.) 1, 25-52.

15. PAVIN, Slavko, Odgoj savjesti – odgoj za novo doba, u: *Obnovljeni život*, 48 (1993.) 6, 609-617.
16. PAVLIĆ, Richard – VLAHOVIĆ, Martina, Čovjek – slika Božja. Teološka interpretacija i suvremeni izazovi, u: *Riječki teološki časopis*, 50 (2017.) 2, 359-386.
17. POZAIĆ, Valentin, Zrela savjest, u: *Obnovljeni život*, 43 (1988.) 6, 503-516.
18. RAGUŽ, Ivica, Crkva kao mjesto „proširene savjesti“. Dogmatsko-teološko promišljanje o odnosu Crkve i savjesti, u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Crkva u svijetu, Split, 2011., 75-89.
19. REBIĆ, Adalbert, Čovjek u Bibliji Starog zavjeta, u: *Bogoslovska smotra*, 50 (1980.) 2-3, 168-183.
20. REBIĆ, Adalbert, Teološki pogledi na stvaranje čovjeka, u: *Bogoslovska smotra*, 40 (1970.) 4, 349-364.
21. SAUTERMEISTER, Jochen, Samooblikovanje kao samonavezivanje na dobro. Savjest kao praktična orijentacijska instancija iz moralno-psihološke perspektive, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 48-55
22. SCHLÖGEL, Herbert, Razlučiti naglasci u shvaćanju savjesti. Učiteljstvo od Drugog vatikanskog koncila, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 39-47
23. SCHOCKENHOFF, Eberhard, Koliko je nedodirljivo ljudsko dostojanstvo? Veza između ljudskog dostojanstva, osobe i naravi na području bioetike, u: *Bogoslovska smotra*, 77 (2007.) 1, 5-21.
24. SCHOCKENHOFF, Eberhard, Bit i funkcija savjesti s gledišta katoličke moralne teologije, u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Crkva u svijetu, Split, 2011., 43-59.
25. SÖDING, Thomas, Glas srca. Savjest u Novom zavjetu, u: *Communio*, 44 (2018.) 131, 6-26.

26. ŠOLIĆ, Petar, Odgoj kršćanske savjesti, u: *Crkva u svijetu*, 17 (1982.) 3, 609-618.
27. STIPČIĆ, Ivo, Težište slobode u kršćanskom poimanju čovjeka ili sloboda kao inicijativa i obećanje, u: *Bogoslovska smotra*, 38 (1968.) 2, 173-181.
28. TADIĆ, Ivo, Razum i spoznaja u enciklici „Fides et ratio“, u: *Obnovljeni život*, 55 (2000.) 1, 39-51.
29. TAMARUT, Anton, Odnos vjere i razuma u svjetlu čovjekove stvorenosti na sliku Božju, u: *Bogoslovska smotra*, 84 (2014.) 2, 245-261.
30. TIĆAC, Iris – GUŠIĆ, Ana, Uloga savjesti u etičkom prosuđivanju i djelovanje, u: *Acta ladertina*, 4 (2007.) 1, 3-11.
31. VALKOVIĆ, Marijan, Savjest u moralnoj teologiji, u: *Bogoslovska smotra*, 47 (1977') 2-3, 181-199.
32. VIDOVIĆ, Marinko, Biblijsko poimanje savjesti (Normirani sudac ljudskog ponašanja), u: Nikola BIŽACA – Josip DUKIĆ – Jadranka GARMAZ (ur.), *Fenomen savjesti. Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog skupa Split, 21. i 22. listopada 2010.*, Crkva u svijetu, Split, 2011., 91-134.
33. VULETIĆ, Suzana, Savjest kao Božji dar čovjeku u kontekstu kulture života, u: *Diacovensia*, 27 (2019.) 4, 589-613.
34. WEISSGEBER, Josip, Čovjekova sloboda, u: *Obnovljeni život*, 28 (1973.) 1, 22-33.

d) Leksikoni i rječnici:

1. *Enciklopedijski teološki rječnik*, Aldo Starić (ur.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2009.
2. *Opći religijski leksikon*, Adalbert Rebić (ur.), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 2002.
3. *Praktični biblijski leksikon*, Anton Grabner-Haider (ur.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.